

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії України

Пояснювальна записка

до дипломної роботи

Бакалавр

на тему: **«Феномен українського анархізму в контексті
світових суспільно-політичних процесів»**

Виконав: студент IV курсу
заочної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 історія та археологія
Чумак Олександр Ігорович
Керівник: к.і.н, доцент
Журавльов Денис Володимирович
Рецензент: к.і.н., доц.

Харків – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ФІЛОСОФСЬКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ТА СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ АНАРХІЗМУ	11
1.1 Аналітичний огляд історіографії та історичних джерел.....	11
1.2. Становлення і розвиток ідей анархізму у філософсько-історичному контексті.....	24
1.3. Аналіз та інтерпретація теоретичних засад анархізму у світовій і вітчизняній науково-політологічній традиції.....	35
Висновки до I розділу.....	47
РОЗДІЛ II. УНІКАЛЬНИЙ ДОСВІД УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НА ЗАСАДАХ АНАРХІЗМУ: ЗДОБУТКИ, ВТРАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.	48
2.1. Анархізм на теренах України як невід’ємна складова світових суспільно-політичних процесів початку ХХ ст.....	48
2.2. Нестор Іванович Махно як один з найвидатніших представників вітчизняного і світового анархізму.....	58
2.2.3. Створення, досягнення і причини зникнення «Вільного району» та його уроки для українського державотворення.....	69
Висновки до II розділу.....	88
ВИСНОВКИ.....	89
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	92

ВСТУП

Український анархізм – це маловивчене, але водночас надзвичайно цікаве явище в контексті загальноєвропейської історії ідей. Напочатку ХХ ст. Україна була ареною активної боротьби за соціальну справедливість, і анархісти відігравали в цьому процесі значну роль. Бакалаврська робота присвячена дослідженню феномена українського анархізму, його витоків, розвитку та впливу на суспільно-політичні процеси в Україні та у світі.

Наукова актуальність дослідження. Один із аспектів наукової актуальності теми полягає в тому, що анархістські ідеї продовжують впливати на сучасну політику та соціальні рухи, і, отже, дослідження їх історичного підґрунтя допомагає краще зрозуміти сучасні виклики. Український анархізм, порівняно з іншими революційними рухами, залишається недостатньо дослідженим явищем в українській історіографії. Як слушно зазначає С. Шкірчак, «...практично жоден посібник з історії української політичної думки не містить згадки про розвиток ідеології анархізму в Україні»¹. На нашу думку, поглиблене вивчення українського анархізму з приділенням особливої уваги науковій рецепції постаті Н. Махна та махновщини сприяє збагаченню загальної картини політичної історії України та світу. Щодо аналізу ідей українського анархізму в контексті загальноєвропейських і світових процесів, то він дозволяє виявити спільні риси та відмінності українського анархізму від інших світових рухів, тобто визначити його національну самобутність. Зокрема, важливим завданням сучасних досліджень вітчизняного анархізму є об'єктивне визначення його ролі у формуванні української національної ідеї та консолідації української нації в постімперський період від 1917 р. до сьогодення. Зміст розвідки може

---

¹ Шкірчак С. І. Ідеологія анархізму в політичній думці України: в пошуках ідей для формування громадянського суспільства. С. І. Шкірчак // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Політологія. 2010. Т. 149., Вип. 137. С.56.

сприяти спростуванню окремих стереотипів та міфів, що не дозволяють об'єктивно розглянути концептуальне поле українського анархізму. Отже, науково-дослідницький аспект магістерської роботи є актуальним і перспективним.

Суспільно-політична актуальність дослідження. Такі ідеї анархізму, як самоорганізація, пряма демократія, соціальна справедливість, не втрачають злободенного звучання і в наш час. Дослідження анархістських рухів минулого допомагає краще зрозуміти сучасні протестні рухи та їх ідеологію. Аналіз анархістських ідей може сприяти пошуку нових, оптимальних моделей суспільного устрою, що відповідають критеріям справедливості. Вивчення історії анархізму сприяє формуванню критичного мислення та зацікавленості щодо соціальних проблем і вихованню громадянської свідомості.

Отже, дослідження феномена українського анархізму в контексті світових суспільно-політичних процесів є актуальним і значущим як для історичної науки, так і для сучасного суспільства. Воно дозволяє глибше зрозуміти історію України, виявити спільні риси та відмінності українського анархізму від інших європейських і світових рухів, а також сприяє розвитку критичного мислення та пошуку нових шляхів розвитку суспільства.

Об'єкт дослідження: український анархізм як суспільно-політичний рух та ідеологічна концепція.

Предмет дослідження: практичне втілення ідеологічних принципів анархізму в процесі розбудови громадянського суспільства в Україні як самобутнього суспільно-політичного явища загальноєвропейського масштабу в перші десятиліття ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження: поч. ХХ ст. – 20 рр. ХХ ст. Нижня хронологічна межа визначається активізацією світового анархо-

синдикалістського руху та процес виникнення і розповсюдження осередків анархізму на теренах України. Незважаючи на те, що початок формування і розвитку анархістської ідеології та становлення анархістського суспільно-політичного руху хронологічно не збігаються, для дослідження важливою є передусім «історія ідей», які знайдуть втілення в розвитку українського анархізму та розбудові Вільного району і продемонструють конструктивний потенціал анархічних засад існування суспільства, що не дорівнює змісту популістських гасел. **Верхня хронологічна межа** датується 1921 р., коли махновська анархістська республіка «Вільна територія» юридично припинила своє існування. Такий вибір верхньої хронологічної межі зумовлений тим, що основним завданням бакалаврської розвідки є наукове осмислення феномена органічного поєднання антидержавних настанов українського анархізму з ознаками державності на землях Вільного району як унікального явища всеєвропейського (можливо і світового) масштабу, і, таким чином, зникнення махновської республіки вичерпує зміст цього етапу дослідження.

Територіальні межі дослідження: Центральна, Південна, Південно-Східна Україна, Східна Україна. Означені територіальні межі пов'язані з регіональними особливостями поширення і розвитку анархістських ідей та розташуванням осередків анархістського руху в Україні. Так, протягом 1903 – 1914 рр. на теренах України в 54 містах 9 губерній існували анархістські осередки різного штибу². Чинник розповсюженості явища обумовлює територіальні масштаби дослідження. Крім того, в бакалаврській роботі на оглядовому рівні згадується анархо-синдикалістський рух у країнах романської групи та Південної Америки, тому територіальні межі також охоплюють Францію, Іспанію, Італію та Аргентину.

---

² Зеленцева С.. Джерела з історії анархізму в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Луганськ: Луганський національний університет ім. Т. Шевченка, 2010. С. 107.

Мета бакалаврської роботи – дослідити історичний розвиток українського анархізму протягом 1900-х – 1920-х рр., його філософське підґрунтя, ідеологічні засади та їх соціально-політичне втілення у «Вільному районі» Н. І. Махна.

Завдання бакалаврської роботи:

- розглянути джерельну базу та історіографічні праці з позицій релевантності для всебічного вивчення досліджуваної проблеми;
- проаналізувати формування і розвиток ідеологічних принципів українського анархізму;
- дослідити особливості сприймання ідей анархізму носіями української ментальності;
- висвітлити вплив діяльності Нестора Івановича Махна на роль анархізму в історії українського суспільства;
- з'ясувати причини і соціально-політичні механізми створення та зникнення «Вільного району» та характер його здобутків і втрат;
- визначити місце українського анархізму в контексті загальноєвропейського та світового анархістського руху;
- оцінити вплив анархістських ідей на суспільно-політичні процеси в Україні ХХ ст. – поч. ХХІ ст.

Методологія та методи дослідження:

Для досягнення мети дослідження використано як загальнонаукові, так і спеціально-історичні та міждисциплінарні методи. **Загальнонаукові методи аналізу і синтезу** забезпечили детальний розгляд особливостей анархічних рухів на певному національному ґрунті та визначення їх фундаментальних

особливостей, властивих анархізму як суспільно-політичному явищу загалом. **Метод класифікації** дозволив визначити основні групи анархічних організацій на основі їх практичної діяльності та ідейних орієнтирів. **Метод інтерпретації** було використано в процесі опрацювання джерельної бази дослідження.

Бакалаврська робота базується на таких *спеціально-історичних методах*: історико-генетичний метод, порівняльно-історичний метод, системний метод, історико-біографічний метод, метод джерелознавчого аналізу. Історико-генетичний метод було застосовано з метою цілісного бачення суспільно-політичних процесів, пов'язаних із витоками, особливостями становлення і функціонування та перспективами розвитку українського анархізму. Цей метод сприяє використанню найрізноманітніших джерел задля створення детальної, але й у той самий час стереоскопічної картини досліджуваного історичного явища. Історико-генетичний метод дозволяє висвітлювати розвиток українського анархізму не тільки під ретроспективним кутом зору, але й створювати прогностичні моделі його майбутнього в контексті соціально-політичної історії України. **Метод джерелознавчого аналізу** було застосовано з метою систематизації та вибору найбільш значущих для розуміння природи анархізму загалом та махновського руху зокрема документів, що дозволяють розглядати досліджувану тему в різних аспектах. Важливу роль в аналізі специфіки вітчизняного анархічного руху та його ідеологічних засад відіграло застосування **порівняльно-історичного методу**, що дозволяє зіставити і порівняти аналогічні явища в українській та європейській суспільно-політичній площині. Український анархізм, особливо у формі махновщини, був яскравим явищем у світовому анархістському русі. Однак, маючи спільні корені з іншими анархістськими течіями, він мав і свої особливості, обумовлені конкретними історичними та соціальними умовами України. Зокрема, в процесі порівняння розвитку анархізму на різних національних

грунтах було визначено, що український анархізм – це не теоретичний конструкт (як, наприклад, російський), а живе, дієве, з яскраво вираженим практичним спрямуванням явище, яке для глибокого розуміння потребує системного підходу. **Системно-історичний метод** виходить із розуміння системи як сукупності взаємопов'язаних елементів. Метод передбачає розгляд декількох головних завдань: 1) вичленування елементів, що становлять систему; 2) аналіз характеру відношень між елементами (горизонтальні, ієрархічні); 3) вивчення взаємодії системи із зовнішнім середовищем. Системний метод дозволяє говорити про те, що анархізм є органічним для українського соціуму явищем, який не можна вважати формою соціальної патології. За допомогою системного методу досліджено особливості впливу зовнішніх обставин на анархістський рух та на становище Вільного району в перші десятиліття ХХ ст. За допомогою **історико-біографічного методу** було виявлено персоніфікований характер українського анархізму, здійснено синхронізацію особистої життєвої історії Нестора Махна із сучасною йому соціально-політичною картиною світу.

До *міждисциплінарних методів наукового дослідження* бакалаврської розвідки слід віднести **соціологічний** (дослідження соціальних умов, що сприяли розвитку анархізму в Україні), **політологічний** (аналіз політичних ідей та практик українських анархістів), **культурологічний** (вивчення культурно-філософських підвалин становлення, розвитку і функціонування українського анархізму).

Історіографія та джерела

У **І розділі** розвідки за просторово-географічним та історико-хронологічним принципом розглянуто історіографічні роботи, присвячені загальним питанням анархізму та махновського руху, що умовно поділені на такі групи: 1) історіографічні розвідки представників анархізму; 2) праці представників інших соціально-політичних сил дорадянського періоду; 3)

твори радянської історіографії; 4) емігрантська історіографія; 5) сучасна українська історіографія; 6) історіографічні публікації сучасних зарубіжних дослідників. Розділ також містить огляд писемних джерел, серед яких можна виокремити: 1) програмні документи (заяви, резолюції, «мандати»); 2) агітаційно-пропагандистські матеріали (публіцистичні джерела, листівки, періодична та неперіодична преса); 3) джерела особистого походження (мемуари, листи, автобіографії); 4) документообіг правоохоронних органів (звіти, протоколи, запити тощо). До групи джерел, на яких базується дослідження, також віднесено літературно-художні твори, присвячені «махновській» сторінці історії українського анархізму, та аудіо-візуальні джерела (кіно, фотохроніка).

Наукова новизна

Наукова новизна роботи полягає в аналізі українського анархізму в контексті світових суспільно-політичних процесів як самобутнього суспільно-політичного явища, що дозволить виявити нові аспекти цього руху та поглибити розуміння його місця в історії України. Важливим аспектом новизни дослідження є інтерпретація ідеологічної парадигми українського анархізму, що висвітлюється через призму етнічної ментальності. Новаторським внеском у дослідження національної специфіки українського анархізму та суспільно-політичної діяльності Нестора Івановича Махна є вивчення державотворчого феномена «Вільного району» на засадах ідеології анархізму та його впливу на формування української національної ідеї у ХХ ст.

Практична значущість бакалаврської роботи. Результати дослідження можуть бути використані для розробки лекційних курсів з історії України, політології, історії української культури та спецкурсів, присвячених суспільно-політичним рухам ХХ ст. Матеріали розвідки також можна розглядати в процесі вибору дискусійного формату щодо

проблематики державотворення та втілення принципів української національної ідеї в сучасному світі.

У *I розділі* розглянуто історіографічні роботи, присвячені загальним питанням анархізму та махновського руху, та джерела, на яких базується дослідження. Висвітлено філософські витоки анархізму, еволюцію анархічної ідеї протягом історії Нового часу, проаналізовано анархічні уявлення про природу державності та ідею анархічної «організації» та порядку, що базуються не на традиційній владі, а на добровільній згоді усіх та консенсусі кожного окремого представника суспільства. Визначено внесок видатних представників філософської та суспільно-політичної думки в розвиток вчення анархізму.

У *II розділі* розглянуто загальноєвропейські та світові тенденції розвитку анархізму на поч. ХХ ст. і, зокрема, причини ідейно-організаційної кризи анархістських спільнот на початку ХХ ст. Визначено етапи розповсюдження анархізму в Україні та розглянуто програмні документи анархічного руху в Україні. Охарактеризовано відомих представників українського анархізму. Докладно висвітлено біографію, систему поглядів та військово-політичну діяльність Нестора Махна як найвизначнішого представника українського анархізму, визначено причини виникнення і розвитку махновського руху, розглянуто категорію держави в анархістській парадигмі політичної доктрини Н. Махна. Проаналізовано феномен органічного поєднання антидержавних настанов з ознаками державності на землях махновської республіки – «Вільного району» як унікальне українське явище всеєвропейського масштабу. Визначено зовнішні та внутрішні чинники занепаду «Вільного району». Трудова федерація як прототип громадянського успільства сучасних західних країн. У *III розділі* роботи виявлено цінність та значущість ідей Нестора Махна для розбудови сучасної української держави.

Робота містить короткі висновки після кожного розділу, загальні висновки і список літератури.

РОЗДІЛ І. ФІЛОСОФСЬКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ТА СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ АНАРХІЗМУ

1.1 Аналітичний огляд історіографії та історичних джерел

Періодизація історіографії анархізму та, зокрема, махновського руху відображає не лише зміну наукових підходів, а й глибокі політичні та соціальні зміни, що впливали на доступ до джерел, методологію та загальне сприйняття цих явищ. Можна виділити кілька основних етапів:

I. Ранній етап: 1920-рр. ХХ ст.

Цей період охоплює час безпосереднього зародження, активного розвитку та перших спроб осмислення анархістського руху, включно з махновщиною. Дослідження мали переважно публіцистичний, пропагандистський або мемуарний характер. Авторами були як самі анархісти (теоретики та учасники подій), так і їхні безпосередні опоненти (більшовики, білогвардійці, ліберали). Роботи спрямовувалися на обґрунтування або спростування анархістських ідей та дій, а також на формування суспільної думки. Значна частина базувалася на особистих свідченнях, враженнях та переживаннях учасників. Відсутність академічної дистанції, оскільки на меті радше був вплив на сьогодення, ніж суто об'єктивний історичний аналіз. Яскравим прикладом є праця П. Аршинов «Історія махновського руху (1918–1921 рр.)»³. Протилежну позицію за однакового підходу щодо створення образу з певною коннотацією можна виявити в історіографії пробільшовицького змісту. Так. у тенденційно необ'єктивній роботі Д. Лебеда «Итоги и уроки трех лет анархо-

---

³ Аршинов П. А. История махновского движения (1918–1921 гг.): с портретом Н. Махно и наглядной картой района и движения. Берлин: Изд. Группы русских анархистов в Германии, 1923. 258 с.

махновщини»⁴ автор не здійснює всебічний аналіз і не дає справедливої оцінки анархізму загалом та махновського руху зокрема. На думку сучасних дослідників, «недооцінка внутрішніх передумов анархістського і, зокрема, повстанського руху під керівництвом Н.І. Махна в Україні призвела до ігнорування дослідниками 20-х рр. XX ст. ментально світоглядних засад анархізму, що стали й ідейно-політичним корінням махновщини»⁵. Аналіз махновського руху в 20-ті рр. XX ст., в основному через призму діалектико-матеріалістичної методології, виявився далеко не стереоскопічним (М. Кубанін⁶, В. Руднев⁷, І. Тепер⁸ та ін.). Дослідники цього періоду були не готові до осмислення ідеї персоніфікованої свободи у близькому до них за часовою відстанню історичному контексті.

II. Етап замовчування та дискредитації: середина 30-х–80-х рр. XX ст.

Цей період характеризується жорсткою ідеологічною цензурою, особливо на території СРСР. У країнах СРСР та соціалістичного табору анархізм та махновський рух були повністю затавровані як «ворожі» або «контрреволюційні» явища. Будь-які позитивні чи навіть нейтральні дослідження були заборонені.

На Заході завжди виявляли інтерес до анархізму, але доступ до джерел (особливо з СРСР) був вкрай обмежений. У СРСР домінувала офіційна радянська історіографія, що викривлено зображувала анархізм і махновщину як «дрібнобуржуазний» та «куркульський». Будь-які згадки про анархічний

⁴ Лебедь Д.З. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины. Харьков: Всеукр. гос. изд-во, 1921. 54 с.

⁵ Мармазова Т. И., Фоменко М.В. Исторические предпосылки и причины махновского движения в советской исторической литературе 1920-1930-х годов. С. 57.

⁶ Кубанин М. Махновщина: Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны. Л.: Прибой, 1927. 227 с.

⁷ Руднев В.В. Махновщина. Харьков, 1928. 102 с

⁸ Тепер И. (Гордеев). Махно. От «единого анархизма» к стопам румынского короля. - Киев: Молодой рабочий, 1924. -121 с.

рух і Н. Махна мали лише негативну конотацію, спрямовану на його демонізацію. На Заході з'являються перші академічні роботи, що намагалися неупереджено підійти до теми, але вони часто спиралися на обмежені джерела та емігрантські свідчення. Прикладами історіографічних робіт цього періоду є радянські історичні підручники та монографії, що пропагували виключно негативний образ Махна. У західноєвропейській та світовій контексті здійснюються спроби об'єктивного висвітлення та кваліфікованого аналізу анархічної ідеології, здобутків анархізму та його видатних представників. Так, Джордж Вудкок «Anarchism: A History of Libertarian Ideas and Movements»⁹ та Джеймс Джолл «The Anarchists»¹⁰ здійснили перші значні західні огляди, що включали розділи про російський та український анархізм.

III Етап відновлення та переосмислення: кінець 1980-х рр. – сьогодні

Цей етап пов'язаний зі значними політичними змінами, зокрема розпадом СРСР, що відкрило нові можливості для досліджень. На території України та пострадянського простору стався прорив завдяки відкриттю раніше недоступних архівів. На Заході цей період характеризується поглибленням академічних досліджень та застосуванням нових методологій. Дослідники отримали доступ до архівних документів (ЧК/ДПУ, військових, партійних), що дозволило перевірити та спростувати безліч міфів. Відбувається руйнування ідеологічних штампів, зростає кількість об'єктивних, багатовимірних та неупереджених досліджень, що розглядають анархізм і махновщину як складні соціально-політичні явища. Досліджуються соціальні, економічні, культурні, гендерні аспекти анархізму, транснаціональні зв'язки, мікроісторія руху, ментальність повстанців.

⁹ George Woodcock Anarchism : A History Of Libertarian Ideas And Movements Meridian Books The World Publishing Company Cleveland and New York, 1962. 505 p.

¹⁰ Joll, James. The Anarchists Harvard University Press, 1975. 299 p

З'являється все більше робіт, що порівнюють анархістські рухи в різних країнах та регіонах (наприклад, українську махновщину та іспанський анархізм). Прикладами можуть слугувати фундаментальні дослідження В. Савченка (монографії «Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр.: історичний аспект та політична практика»¹¹; «Анархістський рух в Одесі (1903–1916 рр.)»¹², Проект «Україна» Махновська трудова федерація. 1917–1921»¹³, численні статті, присвячені українському анархізму та махновському руху); Д. Архірейського «Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців), 1918–1921 рр.»¹⁴, історико-документальна розвідка О. Білаша «Дорогами Нестора Махно»¹⁵, дисертаційні роботи С. Зеленцевої «Джерела з історії анархізму в Україні 1903–1914 рр.»¹⁶. та М. Ковальова «Історіографія теоретичних засад та суспільної практики махновського руху»¹⁷, дослідження Майкла Малета «Nestor Makhno in the Russian Civil War»¹⁸? численні статті та розвідки О. Бабічевої, О. Добровольського, І. Кушніренка, О. Ситник, В. Чопа,

¹¹ Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр: історичний аспект та політична практика / Наук. ред. О. П. Реєнт. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2017. 444 с.

¹² Савченко В. Анархістський рух в Одесі (1903 – 1916 рр.): монографія / В. А. Савченко. – Одеса: Печатный дом, 2014. – 306 с.

¹³ Савченко В. «Проект «Україна». Махновська Трудова федерація (1917-192)» Харків: Фоліо, 2018. 298 с.

¹⁴ Архірейський Д. В. Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918-1921 рр.: науково-популярне видання. К.: Темпора, 2015. 296 с.:

¹⁵ Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно (Историческое повествование). К.: РВЦ «Проза», 1993. 576 с.

¹⁶ Зеленцева С.. Джерела з історії анархізму в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Луганськ: Луганський національний університет ім. Т. Шевченка, 2010.

¹⁷ Ковальов М. Історіографія теоретичних засад та суспільної практики махновського руху. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Мелітополь, Запоріжжя. 2021.

¹⁸ Michael Malet «Nestor Makhno in the Russian Civil War» The London school of economics and political science, 1982. 232 p/

Д. Яруцького та ін. науковців, що переглядають усталені наративи і розширюють уявлення про вітчизняний анархізм та його визначних постатей.

Ця періодизація відображає динаміку розвитку історіографії анархізму та махновського руху від ідеологічно забарвлених оповідей до все більш об'єктивних та багатовимірних академічних дослідження.

Не всі згадані в історіографічному огляді роботи процитовані в тексті дослідження, але для формування загального бачення проблеми вони мали велике значення. Розглянемо кілька праць, що визначили концептуальні засади бакалаврського дослідження і що характеризують кожний етап історіографічного осмислення проблеми.

Аналіз роботи Петра Аршинова «Історія махновського руху (1918–1921 рр.)»¹⁹ з точки зору історіографії є надзвичайно важливим для розуміння як феномена Махновщини, так і загалом анархістського руху в Україні. Ця праця є фундаментальним, але водночас контрверсійним джерелом.

Петро Аршинов (справжнє ім'я – Петро Марін) був близьким соратником і другом Нестора Махна, учасником махновського руху, редактором його газет («Шлях до свободи», «Повстанець»). Він був безпосереднім свідком і активним учасником подій та мав унікальний доступ до інформації, особистих переживань, настроїв і мотивів махновців. Це дозволяє П. Аршинову як першому історіографу махновського анархізму глибоко розкрити ідеологію, цілі та внутрішню динаміку руху. Його книга, видана 1923 р. в Берліні, є одним із перших і найповніших викладів історії Махновщини, що вийшли за межами радянської цензури. Ця робота стала ключовим джерелом для подальших досліджень, особливо на Заході.

---

¹⁹ Аршинов П. А. История махновского движения (1918–1921 гг.): с портретом Н. Махно и наглядной картой района и движения. Берлин: Изд. Группы русских анархистов в Германии, 1923. 258 с.

Праця П. Аршинова була написана не тільки заради «літописання» фактології та «хроніки ідей», але також і для того, щоб протистояти більшовицькій пропаганді, яка таврувала Н. Махна як «бандита» і «куркульського отамана». Вона мала на меті реабілітувати рух та його ідейні позиції «батька», представити Вільний район як свідомий анархістський експеримент. За свідченнями сучасників, книга навіть допомогла винести Н. Махнові виправдальний вирок у Польщі 1923 р.

Будучи прихильником ідей Н. Махна, П. Аршинов часто ідеалізує рух, замовчує або мінімізує негативні аспекти (наприклад, прояви насильства) та внутрішні конфлікти, що не вписувалися в анархістську концепцію. Його праця є своєрідною апологетикою махновського руху. Автор інтерпретує події виключно через призму анархістської ідеології, що може призводити до спрощення чи ігнорування складних соціальних, економічних і політичних чинників, які впливали на розвиток Махновщини. Він прагне показати рух як чистий анархістський експеримент, хоча реалії громадянської війни були набагато складнішими.

«Історія махновського руху (1918–1921 рр.)» ввідіграла роль відправної точки в західній історіографії: Для західних дослідників, які не мали доступу до радянських архівів, або шукали альтернативні погляди, книга П. Аршинова стала основним джерелом інформації про Махновщину. Вона значною мірою сформувала початкове розуміння руху як справжнього анархістського проєкту.

У радянській історіографії Махно зображувався виключно як «бандит» і «контрреволюціонер». Робота П. Аршинова стала прямою протилежністю цьому наративу, пропонуючи зовсім іншу, героїзовану та ідеалізовану картину. Це підкреслює глибокий ідеологічний розкол у трактуванні подій на теренах України поч. ХХ ст.

Попри певну суб'єктивність, «Історія махновського руху» містить цінний фактичний матеріал, хронологію подій, імена учасників та деталі битв. Це робить її незамінним джерелом, яке вимагає, однак, перевірки та співставлення з іншими джерелами того часу. Сучасні дослідники використовують працю Аршинова, але критично переосмислюють її, порівнюючи з архівними документами та спогадами інших учасників подій.

Праця Петра Аршинова про Нестора Махна – це ключовий, але не єдиний махнознавчий документ в історіографії Української революції та анархізму. Вона цінна як першоджерело «ізсередини» руху, що відображає його ідеали та бачення. Однак, її апологетичний характер та ідеологічна заангажованість вимагають від дослідника критичного підходу та обов'язкового залучення інших джерел для формування об'єктивної картини. Щодо нашої розвідки, то ми вважаємо, що книга П. Аршинова аніскільки не перекручує і не перебільшує значущість. місце і роль Вільного району в історії вітчизняного і світового анархізму і тому вона є базовою історіографічною роботою цього дослідження. «Історія махновського руху (1918–1921 рр.)» унікальна ще і в тому розумінні, що може вважатися історіографічною працею та елементом джерельної бази одночасно, оскільки містить спогади, що, згідно з класифікацією належать до особових джерел.

Ця книга демонструє, наскільки сильно на висвітлення історичних подій впливає особиста позиція автора та його приналежність до тієї чи іншої ідеологічної течії. Вона є яскравим прикладом того, як історія пишеться не тільки «переможцями», але також і тими, хто був переможений, прагнучи зберегти свою правду.

На тлі нових, більш об'єктивних та багатогранних підходів до вивчення махновщини, особливо різко виступають застарілі та ідеологічно заангажовані трактування, представлені в радянській історіографії. Одним з яскравих прикладів такого підходу є праця Б. Горева «Анархизм в России. От Бакунина до Махно». Ця книга, написана 1930 р., є типовим зразком

більшовицької пропаганди, мета якої полягала у дискредитації анархізму та, зокрема, махновщини, представленні їх як шкідливого, контрреволюційного явища.

Б. Горєв, будучи переконаним більшовиком і партійним діячем, виступає з позицій ортодоксального марксизму-ленінізму, що абсолютно не допускає будь-якого відхилення від «генеральної лінії партії». Його робота пронизана духом класової боротьби, де все, що не вкладається в більшовицьку схему, оголошується ворожим і реакційним. Навіть назва книги – «Анархизм в России. От Бакунина до Махно» – вже містить певний маніпулятивний підтекст, ставлячи Н. Махна в один ряд з теоретиками анархізму, але при цьому намагаючись маргіналізувати його роль та рух як такий.

Головною проблемою праці Б. Горєва є її глибока упередженість та ідеологічна заангажованість. Він розглядає махновщину виключно через призму більшовицької доктрини, не вдаючись до об'єктивного аналізу причин виникнення, ідеологічних засад та соціальної бази руху. Натомість, він використовує стандартні для радянської пропаганди ярлики та штампи. Махновщина в його інтерпретації є «куркульським повстанням», а сам Н. Махно – «бандитом», «контрреволюціонером», «анархо-бандитом».

Так, Б. Горєв пише: «У період так званої «махновщини» ми мали справу не стільки з анархістським рухом, скільки зі звичайним бандитизмом, що приховувався за анархістськими гаслами»²⁰ Це твердження є яскравим прикладом вульгарної соціології та політичної демагогії. Воно повністю ігнорує складну соціальну структуру руху, який об'єднував не лише селян, а й робітників, інтелігенцію, фронтовиків, що шукали альтернативу як білому, так і червоному терору. Автору абсолютно нецікаві прагнення людей до самоврядування, до вільного життя без держави та її апарату примусу. Все це зводиться до «бандитизму».

---

²⁰ Горєв Б. Анархизм в России. От Бакунина до Махно. М.: Молодая Гвардия, 1930, С. 65.

Більше того, Б. Горєв свідомо викривляє історичні факти та ігнорує джерела, які не вписуються в його концепцію. Він не звертає уваги на неодноразові тимчасові союзи махновців з більшовиками проти білогвардійців, на визнання більшовиками значущості махновської армії в боротьбі з Денікіним. Ці моменти, які б підірвали його «бандитську» теорію, просто замовчуються або інтерпретуються в негативному ключі. Також відсутній аналіз анархістської ідеології Н. Махна, його програмних документів, які свідчили про глибоку теоретичну обґрунтованість його поглядів, а не просто про «прикриття лозунгами».

Б. Горєв також не згадує про реальні досягнення махновців у побудові «Вільного району» – створення вільних рад, налагодження освіти, охорони здоров'я, кооперативного руху. Для нього це все «анархічна розруха» та «хаос». Він зосереджується виключно на негативних аспектах, що, безумовно, були присутні у будь-якому великому революційному русі, але у нього вони абсолютизуються, перетворюючись на єдину характеристику.

Таким чином, праця Б. Горєва є класичним прикладом історичної маніпуляції, що має на меті не об'єктивне вивчення минулого, а формування певного, зручного для правлячого режиму, нарративу. Вона є свідченням того, як ідеологія може повністю спотворити науковий підхід. Сучасний дослідник, який прагне зрозуміти феномен махновщини, повинен ставитися до подібних джерел з максимальною критичністю, усвідомлюючи їхню упередженість та пропагандистську природу.

Прикладом сучасного конструктивного підходу до осмислення історичних засад українського анархізму та махновського руху є робота І. Кушніренка «Нестор Махно: від анархізму до... республіки».²¹ Сама назва книги вже інтригує та натякає на нетрадиційний підхід до вивчення цієї

---

²¹ Кушніренко І. К. Нестор Махно: від анархізму до... республіки. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2013. 230 с.

постаті. Головна теза, яка прочитується вже в назві книги та визначає її колізію, – це переосмислення політичних орієнтирів Нестора Махна та його руху, що, згідно з концепцією І. Кушніренка, еволюціонували від чистого анархізму до певної форми «республіки» чи квазідержавного утворення на контрольованих ним територіях. Автор ставить під сумнів абсолютну послідовність Н. Махна як безкомпромісного анархіста-антидержавника і пропонує поглянути на махновщину як на спробу створення власної, хоч і тимчасової та своєрідної, «державності» або автономної адміністративно-територіальної одиниці. Автор з'ясовує, наскільки теоретичні анархістські ідеї були реалізовані на практиці в умовах громадянської війни; аналізує особливості управління, економічних відносин, судочинства та соціальних інститутів на територіях, що були під контролем повстанців; осмислює політичну еволюцію погляді Н. Махна та його взаємодію з іншими політичними силами.

Як і в інших своїх роботах, І. Кушніренко значною мірою спирається на широке коло архівних документів, що зберігаються в українських архівах (наприклад, Державний архів Запорізької області, архіви СБУ, колишні партійні архіви). Це дозволяє йому вводити в науковий обіг нові факти та уточнювати наявні. Автор застосовує критичний підхід до джерел, зокрема до мемуарної літератури та пропагандистських матеріалів радянського періоду, прагнучи відокремити факти від міфів.

Робота І. Кушніренка органічно вписується в сучасну тенденцію деміфологізації образу Махна, що розпочалася в українській історіографії після 1991 року. Вона додає нових відтінків до розуміння феномену махновщини, показуючи його не як однорідне анархістське утворення, а як рух, що еволюціонував під впливом обставин.

Книга Івана Кушніренка доповнює дослідження Віктора Савченка, Олександра Шубіна, Дмитра Архірейського та західних істориків (наприклад, Майкла Малета), пропонуючи своєрідний погляд на «державотворчі»

аспекти махновщини, які часто оминалися іншими авторами або трактувалися інакше.

Основним джерелом бакалаврській роботі є книги спогадів Н. І. Махна: Махно, Н. Русская революция на Украине (От марта 1917 г. по апрель 1918 год), Париж, 1929²², а також Воспоминания. Книга II-III: Под ударами контрреволюции (Апрель-Июнь 1918 г.) Париж, 1936²³. Спогади охоплюють період від його дитинства, революційної діяльності до еміграції (перші томи детально описують події 1917–1918 років). Вони містять:

1. Опис ключових подій Української революції та Громадянської війни.
2. Діяльність Махна та його соратників.
3. Взаємини з різними політичними силами (УЦР, Директорія, більшовики, білі).
4. Роздуми про анархістську ідеологію та її втілення.
5. Характеристики знайомих, соратників і ворогів.

Автобіографічні твори самого Нестора Махна є безцінним першоджерелом для розуміння його особистості, світогляду, мотивації та бачення ним подій. Ці спогади дозволяють зануритися в особистий досвід революціонера, його переживання та осмислити його стратегічні рішення. Як зазначає В. Волін у передмові до другого тому спогадів Махна, відсутність «досвідченої редакторської руки»²⁴ могла негативно позначитися на першій книзі. Це підкреслює необхідність враховувати емоційність та спонтанність викладу Проте, саме ця безпосередність є їхньою силою, відображаючи ментальну причетність «батька» Махна до українського світу. Ці праці є

²² Махно Нестор Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.). Париж, 1929 .

²³ . Махно Нестор Махно Нестор Воспоминания. Книга 2–3. Под ударами контрреволюции (апрель-июнь 1918 г.). Париж, 1936

²⁴ Волін В. Предисловие // Махно Нестор Воспоминания. Под ударами контрреволюции. Париж, 1936. С.3.

ключовими для розуміння еволюції його поглядів та трансформації анархічних ідей у реальну політичну практику.

Серед програмних документів махновського руху особливу цінність становить «Проект Декларації Революційної повстанської армії України (махновців)»²⁵ та «Резолюція Третього з'їзду учасників махновського руху від 10 квітня 1919 р.»²⁶. Ці документи є важливими для розуміння ідеологічних засад махновщини, її мети та бачення майбутнього суспільного устрою, що базувався на принципах безвладдя та самоврядування. Вони дозволяють простежити еволюцію анархістських ідей у конкретних українських реаліях.

Значний обсяг джерел представлено матеріалами радянського походження, що відображають позицію більшовицької влади щодо махновського руху. Зокрема, «Листівка красноармійців Чаплинської групи військ «Повстанцы-махновцы!» від 17 червня 1920 р. та «Виписка з протоколу засідання пленуму Верховного революційного трибуналу при ВУЦВК про предавання Н.І. Махна суду від 19 травня 1922 р.» демонструють офіційну риторику та репресивні заходи радянської держави. Доповідь співробітника «групи комуністів особливого призначення» А.Л. Куца від 18 червня 1919 р. містить відомості про діяльність махновських загонів з позиції їхніх опонентів, що дозволяє зіставити різні точки зору на події. Інші джерела публічної інформації опубліковані у збірниках архівних матеріалів ,що містять різнопланові офіційно-ділові документи. Це зб. «Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы» (Москва, 2006). Збірник містить різноманітні матеріали, що охоплюють різні аспекти махновського руху:

²⁵ «Проект Декларації Революційної повстанської армії України», основного програмного документу Махновського руху в 1919-1921 рр. URL: <https://akrateia.info/uk/proekt-deklarats-revoliutsino-povstansko-arm-ukrani/>

²⁶ Резолюция Третьего съезда участников махновского движения. 10 апреля 1919 г.

1. Накази та розпорядження Революційної повстанської армії України (РПАУ).
2. Листування Нестора Махна з різними політичними та військовими діячами.
3. Доповіді та звіти про військові дії, соціально-економічну ситуацію на контрольованих махновцями територіях.
4. Протоколи допитів махновців та їхніх противників.
5. Спогади учасників подій (як махновців, так і їхніх противників).
6. Пропагандистські матеріали різних сторін конфлікту.
7. Статистичні дані про склад та чисельність махновського руху.

Видання забезпечене вступом, примітками, іменним та географічним покажчиками, а також ілюстративним матеріалом.

Збірник сприяє більш об'єктивному висвітленню історії махновщини, відходячи від радянських стереотипів, та дозволяє побачити махновський рух не тільки з погляду самих махновців, а й їхніх противників. Треба зазначити, що хоча збірник містить документи з українських архівів, він виданий у Росії, що може впливати на інтерпретацію подій.

«Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы» (Москва. 2006)²⁷ є цінним джерелом для вивчення історії махновського руху. Його комплексність та різноманітність представлених документів роблять його важливим внеском в історіографію. Проте, як і будь-яке історичне джерело, він потребує критичного підходу та врахування контексту його створення. Документи зі збірок Анархисты:

---

²⁷ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: док. и материалы / Моск. высш. шк. соц. и экон. наук [и др.]; сост.: В. Данилов [и др.] ; редкол.: В. Данилов [и др.]. Москва: РОССПЭН, 2006. 997с.,

Документы и материалы, 1883–1935 гг. В 2 т. Т. 1²⁸ / і Анархисты: Документы и материалы, 1883–1935 гг. В 2 т. Т.2²⁹ розширюють уявлення про анархістський рух загалом та його місце в історії України.

1.2 Становлення і розвиток ідей анархізму у філософсько-історичному контексті

У сучасному світі, незважаючи на велику значущість держави в житті соціуму, розширення меж її втручання у всі сфери громадського життя, продовжує зберігати актуальність теорія анархізму, вістря якого по суті спрямоване як проти держави, так і проти влади взагалі. Щоб розібратися в причинах взаємозв'язку таких, на перший погляд, антагоністичних явищ, як державна організація суспільства і анархізм, потрібно зрозуміти, перш за все, філософську сутність останнього та його ідейні витоки. Отже, для розуміння суспільно-політичної природи анархізму треба його розглянути в історико-філософській ретроспективі.

Анархізм належить до тих понять, що важко умістити в прокрустове ложе дефініцій. Одним із найбільш вдалих і вичерпних визначень, що найточніше виражають сутність поняття, на нашу думку, є енциклопедичне визначення, запропоноване відомим дослідником анархізму В. Волковінським: «**Анархізм** (від грец. *'αναρχία* – безвладдя) – соціально-політичне вчення, яке заперечує позитивну роль держави та пропагує

²⁸ Анархисты: Документы и материалы, 1883–1935 гг. В 2 т. Т. 1 / Шелохаев В. В. (отв. ред.); сост., автор предисл., введения и комм. В. В. Кривенький. Москва: РОССПЭН, 1998. 703 с.

²⁹ Анархисты: Документы и материалы, 1883–1935 гг. В 2 т. Т. 2 / Шелохаев В. В. (отв. ред.); сост., автор предисл., введения и комм. В. В. Кривенький. Москва: РОССПЭН, 1999. 592 с.

звільнення особистості від усіх форм політичної, економічної й духовної влади»³⁰.

Для правильного і повного уявлення про сутність та філософський зміст анархізму як системи ідеологічних принципів і суспільно-політичних поглядів необхідно визначити історичні витоки ідей, що покладено в основу цієї доктрини. Історичні витоки анархізму сходять до тих часів, коли в суспільстві виникли зародки державності. Поряд з формуванням етатичного (державного) типу політичної свідомості формується і протилежний полюс сприйняття політичних процесів, що полягають у запереченні необхідності державного регулювання громадського та індивідуального життя, а також, можливо, в етичному неприйнятті інституту рабовласництва, пов'язаного саме з державно-ієрархічною структурою суспільства. Слід зазначити, що анархізм – це, головним чином, дитя європейської громадської думки. На Сході можна виявити окремі ідеї анархічного штибу, наприклад, у вченнях раннього даосизму в Стародавньому Китаї (Лао-цзи, Чжуан Чжоу), проте вони не були затребувані європейським анархізмом як базові та суттєві. На Сході ж анархізм не сформувався в самостійний напрямок суспільної думки через те, що особливості азіатського способу виробництва та деспотична державність не створювали для його розквіту природно історичних матеріальних та духовних передумов.

На початку ХХ ст. відбулися наукові спроби знайти в інтелектуальній спадщині Античності, у філософії Середньовіччя і в діяльності християнських сект ключові ідеї анархічного вчення, постулати, які допомогли йому оформитися в самостійну доктрину. Так, видатний історик С. Я. Лур'є у 1924–1926 рр. опублікував дві книги, що вказують на витоки анархізму в Стародавньому Єгипті та Стародавній Греції. У цих розвідках грецький філософ-софіст Антифонт характеризувався як «творець

---

³⁰. Волковинський В.М. АНАРХІЗМ // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2003.С. 76.

найдавнішої анархічної системи»³¹. Найважливішу роль у світогляді софістів відігравало протиставлення «природи» як елемента стабільного, незмінного та порівняно з ним мінливого і довільного людського закону (згідно з Платоном – конвенції). Антифонт чітко розмежовував закони природні та закони штучні, надумані, нав'язані силоміць та освячені релігією й підтвержені правовими засадами. З точки зору Антифонта існує зв'язок між таким штучним законом та ідеєю справедливості, що перебуває в прямій залежності від нього, а останній є прерогативою сильних світу цього. Антифонт наголошував на нетривкому характері всього рукотворного, що пов'язано з діяльністю людини. У творі «Істина» він виступав як противник обмежень, що накладаються на індивіда державою. Дотримуватися законів, на думку Антифонта, слід було лише згідно з мірою необхідності природного існування, а не задля покарання. Антифонт заперечував існування соціальних відмінностей між еллінами та варварами, не визнавав переваг знатного походження. «Нехай у цьому вченні, – писав С. Я. Лур'є, – багато наївного, багато чого ґрунтується на простих логічних помилках,...багато, нарешті, прямо абсурдного; але якщо ми викинемо все це, збережемо тільки міркування Антифонта про те, що суд – знаряддя для придушення слабких, станові та національні перегородки – безглуздість, що найкращий устрій суспільства – перетворення його в низку гуртків для друзів тощо, то читач познайомиться не з Антифонтом, а з якимось сучасним мислителем, перенесеним на античний ґрунт»³². Тут дослідник вказує на очевидний зв'язок теорії анархізму з деякими ідеями античних філософів. Однак важливим видається той момент, що Антифонт абсолютну свободу трактував передусім як свободу особисту і бачив її досягнення в максимально повному оволодінні законодавчими та судовими органами для того, щоб використовувати ці державні інститути у своїх інтересах. І хоч грецькі

³¹ Лур'є С. Антифонт – творець древнейшей анархической системы. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 168 с..

³² Лур'є С. Антифонт – творець древнейшей анархической системы. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. С.8.

філософи і допускали заперечення держави, але вони не закликали до її руйнування і повного знищення.

Анархізм простежувався і в суспільному ідеалі, висунутому кініками (Антисфен. Діоген Сінопський, Кратет та ін.). Вони вважали, що люди повинні жити як одна череда, що слід знищити державні кордони та закони, звести потреби людини до найнеобхідніших. Кінізм є спробою обґрунтування духовної свободи як асоціального стану («без громади, без дому, без батьківщини»): укоріненість у соціальній структурі, причетність до культурних цінностей, традиційний моральний ригоризм – все це розглядається кініками як «дим», який треба розвіяти. Саме до кінізму сходять ідея «громадянина світу» і парадигма космополітизму, що згодом у філософії анархізму трансформувалася в трансіндивідуальний (інтеріндивідуальний) анархізм.

Стоїки (Зенон, Клеанф, Хрісіпп та ін.) також вважали соціальним ідеалом такий стан існування людини, який полягає у відсутності потреб в усіх членів суспільства. Якщо людина зможе звільнитися від мирських бажань, то вона стане абсолютно вільною. Гідним прикладом є мудрець як справжній господар своєї долі, що зміг досягти повної чесноти та безпристрасності, який діє в гармонії з природою, що добровільно слідувати за своєю долею. Зенон проповідував вільну громаду без уряду. Він також вказував на інстинкт громадськості в людині, який, за його словами, природа розвинула на протигагу егоїстичному інстинкту збереження. Зенон передбачав той час, коли люди, незважаючи на кордони, зможуть об'єднаються і створити вселюдський Космос, не потребуючи більше ані законів, ані судів, ані храмів, ані грошей. Із вчення стоїків філософський анархізм запозичив ідею відмови від потреб (із чого логічно випливає заперечення власності, держави чи інститутів, покликаних задовольняти ці потреби, що заперечуються ними), а також ідеї внутрішньої свободи людської особистості і природного закону.

«Грецьке слово *анархія* як і прикметник *анархію*, – зазначає німецький філософ О. Хеффе, – зберігає незмінне значення від Гомера, Геродота і Евріпіда до наших днів. «Анархія» являє собою насамперед соціальне структурне поняття, що буквально означає відсутність ватажка або пана. У іпостасі «анархічних» постають такі явища як стадо без ватажків, община без управління або раби без господарів. До того ж «анархія» майже ніколи не використовується як суто структурне ціннісно-нейтральне поняття... Як правило, слово «анархія» вже містить в собі морально-політичну оцінку. «Анархія» сприймається як розбещеність (Платон, «Держава»), як безлад і беззаконня, як винуватиця військових та політичних невдач (Аристотель, «Политика»). Чи йдеться про суспільне або ж особисте життя, анархія вважається хаосом, що незмінно приносить шкоду»³³.

Одним із перших прообразів утопічного устрою держави анархічного типу є фантастичний роман «Держава Сонця» давньогрецького автора III ст. до н. е. Ямбула. У творі згадуються певні острови поблизу екватора, на теренах яких немає централізованої влади і панує поділ на самостійні родові громади по 400 осіб у кожній. Автономною громадою керує старійшина – патріарх. Серед шанувальників Сонця панують повна рівність, свобода від праці та шлюбу, а також спільність дружин і дітей³⁴.

Як не парадоксально, але своєрідними духовними джерелами анархізму можна вважати й деякі ідеї видатного давньогрецького філософа Платона, який підходив до державно-правового життя з позиції справедливості, що ним трактується нетрадиційно. Під справедливістю Платон розумів тотожність інтересів окремого індивіда і суспільства в цілому. Виходячи з того, що справедливість у індивіда та держави одна й та ж сама, Платон у своєму творі «Держава»³⁵ спочатку формує поняття справедливої держави, а потім проектує отримані висновки на окрему людину. Спільним

³³ Хеффе О. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. М., Изд-во «Гнозис», 1994. С. 123.

³⁴ Rohde E. Der griechische Roman und seine Vorläufer. Berlin, S.241-260, 1960.

³⁵ Платон Держава. Харків: Фоліо, 1994. 384 с.

знаменником виникнення всіх держав (як справедливих, так і несправедливих) він вважає наявність економічної потреби. Найкраще економічні спільноти організовані та функціонують тоді, коли кожен їх член виконує роботу відповідно до своїх нахилів та класової схильності. Результатами такої ситуації є гармонійна та ефективна держава, в якій індивіди мають достатньо свободи для інших шляхетних занять. У ідеальній справедливій державі може сформуватися і гармонійна справедлива людина, що знімає онтологічну суперечність між особистістю та державою і робить індивіда вільним, здоровим і щасливим у межах чинного державного утворення.

У іншій праці «Закони»³⁶ Платон говорить про необхідність однакової для всіх громадян початкової освіти, спеціальної освіти філософів і воїнів для справи державного управління, виховання у людей громадянських чеснот. Мова йде не про соціальну інженерію, що практикується з метою забезпечення та створення умов політичної стабільності, а про спробу навчити людину любити та робити те, що є істинним і прекрасним. Платон свято вірить, що головна мета держави – забезпечити своїм громадянам благополучне життя. Філософ прагне соціальної стабільності, але тільки за умови гарного державного устрою; він переконаний, що всі погані державні режими не є стабільними. Таким чином, замість опозиції «держава – людина», Платон відстоює ідею їхньої гармонії, зрозуміло, за певних умов. Навряд чи буде справедливим вважати Платона фундатором теорії анархізму, але ідеї великого античного філософа про справедливість, суспільну гармонію та свободу послужили джерелом натхнення для таких несхожих між собою філософів Нового часу, як Ж. Ж. Руссо, Г. Гегель, Дж. Мілль та ін. Саме платонівський погляд на світ простежується в концепції анархо-комунізму одного з найвідоміших теоретиків анархізму XIX–XX с. П. Кропоткіна.

---

³⁶. Платон Государство М.: Мысль, 1999. с. 79–421.

У пізньоантичний період анархічні мотиви набувають розвитку у філософському вченні Карпократа з Олександрії (II ст. н. е.), що переважно перегукується з проанархічними поглядами Антифонта. Різниця між цими вченнями полягає лише в тому, що Антифонт різко заперечував релігійний світогляд, а грецьких богів оголошував людською вигадкою. Щодо Карпократа, то він був представником раннього християнства у Стародавньому Римі. Його погляди відзначалися теоцентризмом, оскільки цей античний філософ уже визнавав Бога як творця всього Суцього. З часів Карпократа розпочинається епоха пізньоантичних і ранньосередньовічних дискусій на соціальні теми, що набувають форми теологічної полеміки.

У Середньовіччі ідеї анархічного штибу постають у формі різних церковних єресей. Найбільш яскравою з них є хіліазм. Прихильники цього релігійно-утопічного вчення (міленарії) вірили у друге пришествя Христа і настання його тисячолітнього царства, передбаченого в Новому Заповіті (Об'явлення апостола Іоанна). У хіліазмі фантастично виражена мрія пригноблених про звільнення від гніту та страждань, про майбутнє справедливе і щасливе суспільство. Сучасним різновидом хіліазму можна вважати вчення секти свідків Єгови, а в період феодалізму це вчення виявило свою актуальність на соціально-політичному рівні у селянських рухах різних країн, зокрема, у гуситів, та у демократичному крилі Реформації (Т. Мюнцер і анабаптисти). Анабаптизм як релігійний рух XVI ст. виступав проти влади католицької церкви і був опозицією до феодальному ладу. Заперечуючи церковну ієрархію, анабаптисти стали провісниками відокремлення церкви від держави та релігійної свободи особистості. Вони вимагали повної свободи людини в релігійних і моральних відносинах, а в світському житті вони проповідували рівність і відсутність приватної власності. Анабаптисти відкидали будь-яку форму примусу, тобто присягу, суд пана, військову службу і підпорядкування уряду, оскільки це, на їх думку, суперечило принципам християнства. Після поразки в селянській війні Т. Мюнцера

переслідувані анабаптисти об'єдналися в громади, що започаткували низку протестантських сект – менонітів у Росії, мельхіоритів у Англії, гуттерських братів у Нідерландах і моравських братів у Чехії та Австрії.

Окремі анархічні ідеї можна зустріти в утопіях англійського мислителя XVI ст. Дж. Уїнстенлі, англійського і американського літераторів С. Колриджа і Т. Пейна, французьких письменників Ф. Рабле та Ф. Фенелона, в працях філософів-просветителів XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо і Д. Дідро, в ідеології «шалених» доби Великої французької революції. Сукупність цих ідей можна охарактеризувати як «протоанархізм».

На Русі анархічні тенденції можна виявити у вченні Феодосія Косого. У XVI ст. він почав проповідувати так зване Нове вчення (антитринітаризм), в якому відкидав основні догмати християнства, закликав до загальної рівності, віротерпимості, до ліквідації воєн та експлуатації, скасування приватної власності, кріпацтва, доходючи часом до заперечення державної влади.

Предтечами анархізму на теренах Російської імперії можна також назвати представників секти духоборів. Перші духобори з'явилися у Воронежській губернії у XVIII ст. Засновники секти – селяни З. Колесников та Л. Побирохін. Їхнє вчення було релігійною формою опозиції державних селян царському самодержавству та православної церкві. У релігійних уявленнях духоборів відбилися утопічні надії селян на встановлення справедливого суспільного устрою, які вони намагалися втілити в життя, об'єднуючи на суспільних засадах майно окремих представників громади, будуючи побут на засадах колективізму. Але духоборам не вдалося уникнути станової диференціації, експлуатації, буржуазного індивідуалізму та підприємництва. Керівники духоборів самі мали нічим не обмежену владу і передавали її у спадок. Все це призвело їх до розколу на «велику» та «малу» партії. Царський уряд і православна церква жорстоко переслідували духоборів, переселяли у різні губернії. Рятуючись від переслідувань, значна

частина духоборів 1898 р. емігрувала до Канади, чому також сприяв П. О. Кропоткін.

Витоки анархістської віри у суспільство без насильства та примусу, заперечення будь-якої форми поневолення (фізичного, духовного, морального), активну вимогу децентралізації політичної влади та неприйняття обмежень, що встановлюються державою та законодавством, можна простежити протягом усієї історії філософської думки. Таким чином, філософський анархізм має багату історію, характеризується неоднозначністю та самобутністю проявів і відрізняється укоріненістю в європейській суспільній думці.

Від взяття Бастилії до Першої світової війни анархічна думка зазнала суттєвої еволюції. Вперше спробу систематизувати політичні та економічні форми анархізму наприкінці XVIII ст. Здійснив англійський мислитель У. Годвін у «Дослідженні щодо політичної правди та її впливу на загальну моральність і щастя». Він не вживав слово «анархія», але дуже добре викладав основні положення анархізму, критикуючи законодавство, аргументуючи непотрібність держави і стверджуючи, що тільки зі знищенням судів буде досягнуто правосуддя – єдина справжня основа будь-якого суспільства. Що ж до власності, то він розглядав її з позицій комунізму.

Першим поняття «анархія» у сенсі суспільного устрою без уряду ввів П. Ж. Прудон. Анархією він вважав такий суспільний лад, який може встановитися після повного знищення держави. У низці випадків цей термін замінювався терміном «федерація». Для П. Ж. Прудона ці два поняття ідентичні. Говорячи про «анархію», він має на увазі «федеративний устрій» суспільства на підставі «суспільного договору». П. Ж. Прудон був ворогом усіляких форм державного соціалізму. Беручи за основу «чеки праці», що є еквівалентом трудової діяльності, запропоновані Р. Оуеном, він розвивав поняття про взаємності (мютюелізм), що зробило б зайвим будь-яке

політичне управління. Як самостійно оформлена суспільно-філософська течія анархізм склався лише в 40-х – напочатку 70-х років XIX ст. – спочатку в Західній Європі, а потім і на теренах Російської імперії.

Починаючи з діяльності П.-Ж. Прудона та М. О. Бакуніна і з появою Міжнародного Товариства Робітників, у якому анархісти відігравали значну роль, анархізм перетворюється на одну з провідних сил в інтелектуальній та практичній боротьбі XIX ст., набуває загальноєвропейського, а потім і всесвітнього значення. Відбувається усвідомлена самоідентифікація анархістів, з'являються численні друковані джерела анархічного спрямування, формується сильний анархічний рух (особливо в романо-німецьких країнах та США). У Сполучених Штатах анархічну думку представляв Дж. Уоррен, який був спочатку членом колонії Р. Оуена, але потім став противником комунізму і започаткував 1826 р. «склад», де продукти обмінювалися відповідно їх до цінності, що вимірювалася годинами праці та «чеками праці» (трудовими марками).

У Німеччині, на протигагу державному комунізму С. Вейтлінга, що знаходив численних прихильників серед німецьких робітників, М. Штірнер (К. Шмідт) опублікував 1845 р. свою роботу «Єдиний та його власність». Праця М. Штірнера є вираженням обуренням щодо держави і нової тиранії, яка б встановилася, якби державному комунізму вдалося перемогти. Розмірковуючи як метафізик-младогегельянець, він проповідував відродження людського «Я» та верховенство окремої особистості. Таким чином, він дійшов до проповіді «а-моралі», тобто відсутності моральності та «союзу егоїстів»³⁷.

Завдяки М. Штірнерові, М. О. Бакуніну та П. О. Кропоткіну анархізм збагачує своє філософське наповнення, розробляє практичну програму дій. Вузловим елементом бакунінського світогляду є концепція закономірностей виникнення держави, її ролі у житті суспільства, передумов для її руйнації та

³⁷ Штірнер М. Единственный и его собственность. Харьков, Основа, 1994. 558 с.

встановлення бездержавного соціального самоврядування. Вчення П. О. Кропоткіна надало анархізму гуманістичних рис. Стрижнем всіх його інтелектуальних побудов є ідея «анархії», яку він намагався застосувати у політиці, а також, як певний методологічний і етичний ключ, – до розуміння суті природного розвитку соціального буття³⁸.

Виходячи з вищевикладеного, можна виділити три основні етапи становлення анархізму як філософської доктрини. Перший етап – докласичний (архаїчний), або протоанархізм, – охоплює період від античності до кінця XVIII ст. і включає прояви анархічної свідомості в еретичних рухах, сектантстві, у стихійних народних повстаннях, селянських війнах тощо, які передували кристалізації перших розвинених форм анархічної мислі. Він представлений численними розрізненими та різнорідними ідеями про свободу, державну владу, особи, суспільство тощо.

Другий етап філософського анархізму охоплює усе XIX ст. і є ключовим. У цей час анархізм досягає найвищого ступеня свого розвитку, набувши форми класичної теорії, що співзвучна добі становлення індустріального суспільства. У плані систематизації явищ анархічної свідомості слід визнати істотно важливими терміни «класичний анархізм» і «класики анархізму», що використовуються в літературі, стосовно вчень перших найбільших теоретиків анархізму XIX – початку XX ст. Ці узагальнюючі поняття відбивають певну внутрішню єдність комплексу ідей та вчень історичної доби утвердження та розвитку індустріального суспільства (до епохи тоталітаризму, світових воєн і розбудови соціалістичних держав XX ст.). Саме з кінця XVIII до початку XX ст. анархізм остаточно склався, але ще не пережив тих трансформацій, які відбувалися з ним протягом усього XX ст.

Період з початку XX століття до наших днів, коли нова історична реальність зумовила формування модифікованого анархізму, варто назвати

---

³⁸ Кропоткин П.А. Хлеб и воля. М., Правда, 1990. 368 с.

посткласичним. Посткласичний анархізм поєднує течії анархізму, що сформувалися внаслідок кризи класичного анархізму та трансформації анархічної свідомості в умовах науково-технічних революцій ХХ ст., світових воєн, виникнення тоталітарних та соціалістичних держав, політичної системи та культури плюралістичної демократії, розвитку прав людини.

Історія анархізму корелюється з еволюцією державності та змінами суспільної (політичної) влади. У докласичний період сформувалися основні анархістські ідеї: антиетатизм, зумовлений яскраво вираженою класовою природою держави та репресивними методами реалізації влади; безкласове, безстанове суспільство з торжеством свободи, рівності та справедливості; абсолютна та загальна свобода як відображення протесту пригнобленої більшості проти вільної та привілейованої верхівки, що перебуває у меншості. Сукупність цих ідей у ХІХ ст. утворила ядро класичного анархізму. Найвизначнішими її представниками були У. Годвін, П. Ж. Прудон, М. Штірнер, М. О. Бакунін та П. О. Кропоткін

1.3 Аналіз та інтерпретація теоретичних засад анархізму у світовій і вітчизняній науково-політологічній традиції

Як відомо, теоретичний анархізм ніколи не виступав у ролі єдиної доктрини. Класики анархізму по-різному інтерпретували його ключові позиції – владу, державу і право. Термін «анархія» означає відсутність влади, проте анархістське вчення не можна назвати філософією тотального заперечення. Відмовляючись від традиційної держави як форми соціального співжиття, анархісти все ж таки не заперечували існування певних форм влади та права як елемента функціонування суспільства. Трактуючи владу переважно як здатність одних людей, через відповідні матеріальні та духовні засоби, впливати на інших з метою маніпулювання їхньою поведінкою,

анархісти вбачали в ній переважно негативні, інколи навіть згубні наслідки для особистості та суспільства.

Німецький філософ-анархіст М. Штірнер (1806–1856) поняття публічної влади не розкривав і використовував його тільки у значенні силового тиску на особистість і соціум: «Держава виявляє «владу» (насилля), одиничному це не дозволено»³⁹). Російський анархіст М. О. Бакунін (1814–1876) феномен влади трактував з етичних позицій: «Такою вже є логіка усіякої влади, що вона в один і той самий час у неповторний спосіб псує того, хто тримає її в руках, і знищує того, хто їй підкоряється»⁴⁰. Його послідовник П. О. Кропоткін (1842–1921) вважав, що влада – це перешкода, затримка органічної діяльності суспільства, вона – джерело розбрату та взаємної ненависті в суспільстві, вона завжди «нав'язує іншим свою волю...під загрозою суспільного покарання»⁴¹. Етична оцінка влади П. Кропоткіним, сформована на засадах осмислення психологічних засад людської поведінки, збігається з бакунінською: «Влада псує найкращих людей. Ось чому ми ненавидимо усіяку владу людини над людиною і стараємося всіма силами покласти їй край»⁴².

Усі теоретики анархізму диференціювали владу політичну та неполітичну. У її політичній формі вони виділяли державний та муніципальний аспекти. Неполітичною владою вони називали економічні, соціальні та духовні різновиди впливу. Але треба зазначити, що подібне «розщеплення елементів» суспільної влади як цілого у вченнях анархістів має приблизний, умовний характер. Що ж до політичної влади, то і в концепції М. Штірнера, і у М. Бакуніна, і у П. Кропоткіна держава є уособленням експлуатації громадян і маніпуляції як окремою особистістю, так і суспільством загалом. Держава, що виступає у вченнях анархістів синонімом політичної влади, довільно регулює неполітичні форми

³⁹ Штірнер М. Единственный и его собственность. Харьков, Основа, 1994. 558 с.

⁴⁰ Бакунін М. Философия. Социология. Политика. М., Правда, 1989. С. 420.

⁴¹ Кропоткін П. Хлеб и воля. М., Правда, 1990. С. 105.

⁴² Кропоткін П. Анархия. М., Айрис-Пресс, 2002. С.368.

управління, втручається в соціальну, економічну і духовну сфери життя. «Держава, – писав Бакунін, – це влада, це хвалькуватість і самозакоханість сили, це найбільш кричуще, найбільш цинічне і найбільш повне заперечення людяності»⁴³. П. Кропоткін, досліджуючи механізми влади, зазначав, що джерелом політичної влади є уряд, а знаряддям її набуття – парламент. Він вважав, що небезпеку несе влада не тільки політична (державна), але й економічна: «влада державних чиновників не менш важка для трудящих, ніж влада приватного капіталу»⁴⁴).

Державну владу як різновид влади політичної теоретики анархізму розглядали як взаємозв'язок її трьох, тісно пов'язаних між собою, складових елементів. Йдеться про законодавчу, виконавчу та судову владу, проте цей поділ також має швидше інтуїтивний, схематичний характер. Розгляд структури державної влади у вченнях М. Штірнера, М. Бакуніна та П. Кропоткіна не набуло розвитку далі критичних зауважень.

Партійну владу М. Штірнер жорстко критикував за неефективність, некорисність та обмеженість її членів. «Члени будь-якої партії, – писав він, – яка хоче довго проіснувати, завжди такою мірою несвободні, безосібні та неогоїстичні, якою вони слугують цій меті партії. Самостійність партій обслуговує несамостійність її членів»⁴⁵. П. Бакунін і П. Кропоткін цю форму публічної влади не відокремлювали як особливу категорію, спеціально діяльність партій не аналізували і не розглядали її в загальному контексті політичної влади. Можливо, це пов'язане із внутрішньополітичними чинниками, а саме відсутністю чи нерозвиненістю партійної системи на теренах Російської імперії у ХІХ ст.

Важливою формою влади є влада інформаційна. Про неї згадується лише у німецькому анархістському вченні. М. Штірнер звернув увагу на те,

⁴³ Бакунін М. Кнута-германская империя и социальная революция //: Антология мировой философии в 4 т. М.: Мысль, 1972. т.4. С.348-364.

⁴⁴ Кропоткин П. Анархия. М., Айрис-Пресс, 2002. С. 125.

⁴⁵ Штирнер М. Единственный и его собственность. Харьков, Основа, 1994. 558 с.

що масова інформація подається упереджено, а органи друку в сучасному суспільстві є заангажованими та повністю обслуговують державну владу і підпорядковуються її жорсткій цензурі. Німецький філософ наголошував: «Друк не тільки повинен бути вільним, він повинен стати моєю власністю»⁴⁶.

Своєрідно класики анархізму розуміли і муніципальну владу. Вони бачили в ній не різновид влади політичної, тісно пов'язаної з державою, а неполітичну форму співіснування вільних індивідів, яка передбачає природну участь колективу у розв'язанні тих чи інших проблем у межах добровільної спілки, громади. У вченні М. Штірнера муніципальна влада розглядалася як результат трансформації у вільний, добровільний і самоорганізований «союз егоїстів»⁴⁷. М. Бакунін характеризував владу на місцях як общинну, федеративну. «Провінція, – писав він, – не має права бути нічим, крім вільної федерації автономних громад... Ніяка влада не має права втручатися в її внутрішнє життя, її дії і управління»⁴⁸ (Бакунин, 2000). П. Кропоткін в основу своєї концепції муніципальної влади поклав бакунінський принцип федералізму, своєрідно синтезований з комуністичним. Його анархічний комунізм об'єднував і урівноважував політичну владу загалом із її неполітичними формами⁴⁹. Федеративний принцип, що виступає чинником фундації муніципальної влади, з погляду російських анархістів, є також і чинником організації громадських та економічних зв'язків і цим забезпечує їх ефективну взаємодію. Сформовані класиками анархізму ідеї «союзу егоїстів», анархічного федералізму і анархічного комунізму мали замінити собою політичну форму влади.

Що стосується неполітичних форм публічної влади, німецькі та російські анархісти сходилися на думці, що економічна, соціальна та духовна її гілки неправомірно і невиправдано вторинні стосовно політичної, яка, домінуючи над ними, визначає якість та обсяг їх функцій у суспільстві.

⁴⁶ Там само. С.233.

⁴⁷ Штірнер М. Единственный и его собственность. Харьков, Основа, 1994.С.450.

⁴⁸ Бакунін М. Анархия и порядок. М., ЭКСМО-Пресс, 2000.С.620...

⁴⁹ Кропоткін П. Анархия. М., Айрис-Пресс, 2002. 576 с.

Можливо, це пояснюється тим, що у XIX ст. в Німеччині та Росії історична ситуація склалася так, що обидві держави з їх абсолютистським режимом та відсутністю демократії не тільки не сприяли розвитку економіки, не регулювали дію економічних законів на користь суспільства, але прямо деформували природні господарські відносини та соціальні зв'язки.

Таким чином, подібність анархістських учень представників різних народів і культур полягає, по-перше, приблизно в однаковому розумінні феномена влади. Класики анархізму розрізняли поняття влади у вузькому й широкому тлумаченні. Під владою у вузькому сенсі вони розуміли владу політичну, передусім державну. Саме з цією формою влади вони пов'язували примус та насильство, зловживання, несправедливість та відчуженість від неї людини. Влада ж у широкому значенні слова трактувалася як влада громадська (публічна) у всіх її проявах (економічна, соціальна, духовна), але у будь-якому разі як така, що не поширюється на політичну та юридичну сфери. Така влада постулювалася ними як неминуче явище. Тому всі анархісти сходилися на думці, що необхідно реорганізувати чи взагалі скасувати політичні форми влади, особливо державну. По-друге, в анархістських інтерпретаціях влади простежується кілька основних її аспектів: юридичний (запровадження державою, офіційне її закріплення законом); соціологічний (влада як різновид суспільних відносин, види владних відносин, їх носії); психологічний (виявлення механізмів формування почуттів, емоцій, інстинктів, які забезпечують функціонування інститутів влади); просторовий (від влади усередині соціальних груп, поселень, міст до влади людства). Найбільшою мірою специфіку анархістської доктрини втілюють психологічний та соціологічний аспекти влади, оскільки юридичний аспект просто ігнорується⁵⁰ По-третє, німецький і російський анархізм заперечують зовнішній (насамперед політичний) авторитет, домінування будь-якої влади взагалі та її інститутів зокрема над

---

⁵⁰ Ударцев С. Власть и государство в теории анархизма в России. В кн.: Анархия и власть. Под ред. К. М. Андерсона. М.: Наука, 1992. с.55.

особистістю, оскільки форми управління людьми, пов'язані з придушенням, відчуженням, несвободою людини, суперечать природі анархізму. Історик філософії М. Хевеші зазначила, що у відмові теоретиків анархізму від влади політичної (державної), у звільненні людини від її пут, в утвердженні свободи особистості, її гідності та поваги, закладено глибокий позитивний смисл та великий гуманістичний зміст⁵¹.

Подібність і розбіжності у розумінні інституту влади філософами-анархістами можна пояснити, передусім, філософськими засадами їхніх теорій. Суб'єктивізм, ідеалізм і волюнтаризм надали доктрині М. Штірнера вигляду послідовного вчення про безвладдя. Німецький мислитель створив найбільш чисту та концептуально завершену форму втілення анархічного принципу. Основна анархічна ідея – ідея заперечення – у його вченні виражається з найбільшою яскравістю та силою. «У Штірнера, – писав зазначав філософ-правознавець П. Новгородцев (1991), – ми знаходимо нескінченну сміливість думки і силу сміливості, він істинний і безстрашний анархіст»⁵².

Присутність ідей колективізму та космополітизму в ученнях М. Бакуніна та П. Кропоткіна, поряд з ідеалізмом та волюнтаризмом, помітно відрізняє російський анархізм від німецького. Орієнтованість російської моделі анархічного світогляду не на окрему особистість, а на суспільство загалом визначила її специфіку і направила її творців на пошук нових форм владо-відносин, які, проте, по суті повторили призначення та функції державної влади.

Серед видатних постатей української державно-правової думки, що зазнали впливу з боку згаданих вище теоретиків анархізму, але пішли своїм неповторним шляхом пошуку оптимального розвитку і втілення анархічної ідеї виділяються дві особи, які відіграли важливу роль в теорії та практиці

⁵¹ Хевеші М. Анархизм и нигилизм как умонастроение. Социс, № 2, 1998. С.122.

⁵² Новгородцев П. Новгородцев П.И. Об общественном идеале. М., Пресса, 1991. с.314-315.

вітчизняного анархізму та здійснили вплив на розвиток анархізму у світовому масштабі. Один із них – видатний історик, філософ і публіцист Михайло Драгоманов, другий – отаман Нестор Махно.

Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895) – відомий громадський діяч, переконаний український патріот, який присвятив своє життя вивченню української культури. Доволі часто у пересічній свідомості анархістські ідеї та підходи будь-кого штибу асоціюються з інтернаціоналізмом, космополітизмом та повним ігноруванням національної проблематики, то у випадку з М. Драгомановим площинне сприйняття практичного потенціалу ідей анархізму зазнає поразки. Український мислитель апелював до концепції анархізму з метою визначення шляхів досягнення української етнічної та культурної автономії. Сучасні для М. Драгоманова суспільно-політичні реалії сприяли чіткому визначенню точки опори у формуванні системних поглядів на організацію а функціонування майбутнього українського суспільства. Такою точкою опори стало село, в якому на той час мешкало 80% українського етнічного населення. М. Драгоманов вважав, що базовою одиницею української автономії повинно стати село. Що обирає «Раду». Такі Ради первинного рівня делегували б представників до Рад вищого рівня (районного, обласного, регіонального) і так послідовно, аж до Верховної Ради. Верховна Рада має бути невеликим, компактным за кількісним складом депутатів. За своїм призначенням це має бути орган центральної влади, обраний не шляхом абстрактної масової демократії, а за принципом вертикалі – знизу догори, через систему малих демократичних виборів.

Будучи прихильником анархізму П. Ж. Прудона та М. Бакуніна, М. Драгоманов сформував власний погляд на особливості суспільної організації. Він розумів, що люди повинні самоорганізовуватися знизу вгору відповідно до ієрархічної структури рад, починаючи із сільських. Отже, на відміну від класичних західноєвропейських концепцій народовладдя, зокрема концепції Ж. Ж. Руссо, в системі поглядів М. Драгоманова присутня

диференціація його складових елементів, яка передбачала їх визначення через ступінь забезпеченості демократичного процесу в державі, виходячи навіть за межі традиційної для державно-правової думки дихотомії «пряма – представницька демократія». Показовим є судження українського філософа про державу: «Тепер розумні люди скрізь розуміють, що держава є суспільством людей, які тримаються разом під одним урядом для того, щоб їм було краще жити, щоб разом захищатися від чужого нападу, утримувати дороги, суди, школи тощо. У державі жодна людина не може сказати, що держава відноситься до неї, а може сказати так, – що кожен, хто сплачує податки, – той і господар у державі»⁵³. На думку М. Драгоманова, справжнє народовладдя є ознакою не абстрактної деперсоніфікованої цілісності – народу, а самоорганізованої, політично вільної, соціально диференційованої, але й у водночас інтегрованої на засадах громадянського суспільства нації. В умовах Австро-Угорської та Російської імперій це бачення народовладдя вигідно відрізнялося широким тлумаченням демократизму, а особливо тим, що вчений намагався синтезувати позитивні ідеали таких суперечливих течій, як класичний лібералізм, анархізм і соціал-демократизм.

У теоретичному плані федералістські побудови М. Драгоманова є досить успішним досвідом синтезу анархістського розуміння «федералізму», сприйнятого від П. Ж. Прудона і М. Бакуніна, та публічно-правової інтерпретації останнього. Перехідною ланкою, що дозволяє М. Драгоманову поєднувати дві теоретичні традиції, служить політичний та юридичний індивідуалізм – трактування політичних прав як таких, що є насамперед правами людини та громадянина.

В анархістському трактуванні «держави» протиставляється «федерації» як два принципи організації соціального порядку – «згори донизу» або

---

⁵³ Хоруцький А. Хоруцький А. Два Українські Анархісти: Михайло Драгоманов та Нестор Махно / квітень 2011 // <http://www.ditext.com>

«знизу догори»⁵⁴ (див.Тесля, 2015), тобто. «федерація» розуміється як невідчужуваність суверенітету від конкретної особистості: остання лише делегує повноваження, входить до складу певних громадських спілок, зберігаючи за собою право виходу з них, так само як і будь-який конкретний союз, що включається до іншого, але не поглинається ним – іншому союзу передається кожен раз обмежена компетенція, а необмеженою компетенцією наділений лише індивід через свій суверенітет.

У будь-якому розмірковуванні про сутність суверенітету (тобто, про повну незалежність і право самоврядування), завжди присутній один важливий момент. Право на суверенітет – це один аспект проблеми, а можливість його реально втілити в життя чи доцільність його здійснення – це зовсім інше. На практиці, кожній окремій людині чи навіть товариству або певній спільноті буває вкрай складно повноцінно реалізувати свою суверенність або ж відповідати суверенному статусу. Існує безліч чинників, які обмежують цю можливість. Однак, для М. Драгоманова, таке розуміння суспільства і політики, де кожен суб'єкт має бути суверенним, є нормативним ідеалом, до якого треба постійно наближатися та свідомо прагнути його досягнення.

Проблеми, які хвилювали М. Драгоманова – громадського діяча, не могли перебувати лише в умоглядно-абстрактній площині. 1873 р. на сторінках відомого часопису помірковано ліберальної орієнтації «Вісник Європи» він надрукував ці рядки: «Слов'янофільство задля слов'янофільства, братство задля братства, федералізм задля федералізму може зацікавити двох-трьох дилетантів; але для того, щоб певна політична сила створила з цих ідей свою програму, треба щоб вона вбачала в цьому свою корить, – щоб

---

⁵⁴ Тесля А. Тесля А. А. О понятии «федерализм» в социально-политических теориях М. А. Бакунина // Социологическое обозрение. 2015. Т. 14, № 3. С. 136-152.

хтось почав сперечатися з іншим, потрібно, щоб ця суперечка становила практичний інтерес»⁵⁵.

Такий непідробний «практичний інтерес» до ідей анархізму виявив не кабінетний інтелектуал, а людина безпосередньої дії, організатор та експериментатор в галузі державотворення, воєначальник і політик, що перетворив значну частину українських земель на «творчу майстерню» анархізму Нестор Іванович Махно (1889–1934).

Н. Махно став, мабуть, головним очільником селянського анархістсько-партизанського руху в Україні (1917–1921). Він був обраний селянами Гуляйпільського повіту головою Ради робітничих і селянських депутатів, і на цій посаді йому довелося виконувати чимало доволі складних завдань організаційно-адміністративного характеру. Усупереч засадам анархістської ідеології Н. Махну довелося взяти до рук зброю і продемонструвати непересічний талант полководця. Спочатку він вів боротьбу проти німецьких окупантів, потім проти білих (монархістів та республіканців), укладаючи тимчасові угоди з більшовиками. Пізніше воював із більшовиками, разом із військами Української Центральної Ради, а згодом боровся і з ними. Іншими словами, Н. Махно протистояв усім силам, які намагалися зруйнувати автономію сільських і міських рад. Гасло «Ради без комуністів»⁵⁶ стало його девізом. Він активно заперечував традиційні прояви функціонування владних структур та форми вияву влади – парламенти, партії, референдуми – і протиставляв їм концепцію прямої народної демократії, що базується на народних конгресах і реалізується через діяльність народних комітетів. Н. Махно стверджував, що політична боротьба часто сприяє приходу до влади представників меншості, до того ж «законним демократичним шляхом»⁵⁷. Це означає, що всі актуальні політичні режими, на його думку, фальсифікують справжню демократію і є за своєю суттю диктаторськими.

⁵⁵ Драгоманов М. Политические сочинения / М. П. Драгоманов ; под ред. И. М. Гревса, Б. А. Кистяковского. - Москва : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. С.341

⁵⁶ Махно Нестор. Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине. - Париж, 1929. с.118-120.

Н. Махно пропонував створити особливу ієрархічну структуру народних конгресів і комітетів, у діяльності якої «управління стає народним, народним стає контроль, зникає визначення: демократія – це контроль народу над урядом, а натомість з’являється нове: демократія – це народний самоконтроль» [14, с.67]. На думку Н. Махна, «єдиним засобом здійснення народної демократії є народні конгреси. Усі системи правління, що зараз існують у світі, не є демократичними, якщо вони не дотримуються цього методу правління. Народні конгреси є кінцевою метою руху народів на шляху до демократії. Народні конгреси та народні комітети становлять кінцевий результат боротьби народів за демократію»⁵⁸.

Н. Махна як практика іноді намагалися звинуватити у відсутності власних ідей та приписували йому роль бездумного виконавця чужих програм та настанов. Так, М. Ковалевський в енциклопедичній статті, присвяченій анархізму, заявляє, що програма махновського руху була складена російськими анархістами й нібито являє собою невиразну суміш анархо-синдикалістських ідей і прийнятних для розворушеного революцією селянства гасел (про народну волю, Ради без комуністів, розподіл землі місцевими органами влади тощо), спрямованих проти комун, конфіскації хліба і терору ЧК⁵⁹. Цей підхід не витримує жодної критики через те, що Н. Махно хоч і був передусім людиною дії, практиком, проте здійснив узагальнення свого анархо-революційного досвіду у фундаментальному виданні «Спогадів», де чітко окреслив свою, а не чужу позицію щодо природи влади та відповідної організації суспільства: «Я не бачу, не розумію, не визнаю ніякої іншої влади, окрім тієї, яка виходить від вільно обраних родовищ, фабричних і сільських робітників та селянських Рад, що не знають

⁵⁷ Тимошук А. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 - август 1921). Симферополь, 1996. С. 23.

⁵⁸ Махно Нестор. Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине. - Париж, 1929. С.189.

⁵⁹ Ковалевський М. Анархісти // Енциклопедія українознавства. Словникова частина: Перевидання в Україні [за ред. В. Кубійовича]. Т. 1. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1993. С.

примусової централізації, ніякого державного контролю, ніякої державної влади». Таким чином, є підстави говорити про те, що Н. Махно зробив свій внесок не тільки в практичне втілення засад анархізму, але й безпосередньо у його ідеологію.

Отже, представники українства збагатили анархізм як теоретичними, так і практичними здобутками. Якщо М. Драгоманов обґрунтував концепцію анархізму теоретично, висвітлюючи свої ідеї та переконання на сторінках преси, то Н. Махно протягом трьох років (1918–1921 рр.) втілював ці принципи на практиці та згодом виклав свої погляди на анархізм, ілюструючи їх прикладам з власного досвіду. М. Драгоманов та Н. Махно були духовними братами, які сформували свої погляди на природу влади, державу та суспільство під ідейним впливом П. Ж.. Прудона, М. Бакуніна та П. Кропоткіна.

Розглянувши концептуальні уявлення основних ідеологів анархізму Західної Європи, Росії та України, варто відзначити, що розиток анархістської теорії мав далекоглядну мету і стрімку історію. Теоретичні засади анархізму перебували в нерозривному зв'язку із завданнями майбутніх суспільних перетворень та їх ідеальним образом. Отже, незважаючи на різноманітність підходів та відсутність єдиної доктрини, в узагальненому розумінні, анархізм – це концепція, що протистоїть державним принципам (макіавеллізму) і має власну теоретично розроблену «ідеальну» модель соціальних змін, які базуються на двох основних принципах – запереченні необхідності держави як форми організації людської спільноти і відмові від традиційних уявлень про владу як механізм адміністративного функціонування суспільства. Відповідно до концепції анархізму, держава та її владні структури має замінити освічена громада, що свідомо регулює своє життя на засадах добровільності, федералізму та самоврядування. Інакше висловлюючись, модель анархізму надзвичайно близька саме до бездержавної форми народовладдя, яка є суспільним ідеалом

анархізму. Проблема практичного втілення провідних принципів анархізму нерідко пов'язується з певною необхідністю проведення соціальної анархістської революції, що повинна докорінно змінити суспільний лад і реорганізувати суспільні відносини на засадах нового «справедливого» принципу свободи особистості, що є запорукою існування істинної, а не штучної демократії.

ВИСНОВКИ ДО I РОЗДІЛУ

Анархізм належить до тих понять, що важко умістити в прокрустове ложе дефініцій. Для розуміння суспільно-політичної природи анархізму треба його розглянути в історико-філософській ретроспективі. Історія анархізму корелюється з еволюцією державності та змінами суспільної (політичної) влади. У докласичний період сформувалися основні анархістські ідеї: антиетатизм, зумовлений яскраво вираженою класовою природою держави та репресивними методами реалізації влади; безкласове, безстанове суспільство з торжеством свободи, рівності та справедливості; абсолютна та загальна свобода як відображення протесту пригнобленої більшості проти вільної та привілейованої верхівки. Що перебуває у меншості. Сукупність цих ідей у ХІХ ст. утворила ядро класичного анархізму. Найвизначнішими її представниками були У. Годвін, П. Ж. Прудон, М. Штірнер, М. О. Бакунін та П. О. Кропоткін. Серед діячів української суспільно-політичної думки – М. Драгоманові Н. Махно.

Незважаючи на різноманітність підходів та відсутність єдиної доктрини, в узагальненому розумінні, анархізм – це концепція, що протистоїть державним принципам (макіавеллізму) і має власну теоретично розроблену «ідеальну» модель соціальних змін, які базуються на двох основних принципах – запереченні необхідності держави як форми організації людської спільноти і відмові від традиційних уявлень про владу як механізм адміністративного функціонування суспільства. Відповідно до концепції анархізму, держава та її владні структури має замінити освічена громада, що свідомо регулює своє життя на засадах добровільності, федералізму та самоврядування. Інакше висловлюючись, модель анархізму надзвичайно близька саме до бездержавної форми народовладдя, яка є суспільним ідеалом анархізму. А соціальна анархістська революція повинна докорінно змінити суспільний лад і реорганізувати суспільні відносини на засадах нового «справедливого» принципу свободи особистості.

РОЗДІЛ II. УНІКАЛЬНИЙ ДОСВІД УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НА ЗАСАДАХ АНАРХІЗМУ: ЗДОБУТКИ, ВТРАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.

2.1 Анархізм на теренах України як невід’ємна складова світових суспільно-політичних процесів початку ХХ ст.

Початок ХХ ст. ознаменувався поживленням кабінетних ідей і доктрин та їх перенесенням із умоглядно-теоретичної сфери у площину практичного існування. Це стосується і анархізму, розвиток якого почав набувати обертів у контексті суспільно-політичних рухів нової епохи. У перші два десятиліття ХХ століття в анархістському рухові особливо помітними були два явища: стрімкий розвиток анархо-синдикалізму, насамперед у романських країнах (Франції, Іспанії, Італії), та активна діяльність анархо-комуністичної організації ФОРА в Аргентині. Якщо праці М. Бакуніна і П. Кропоткіна розвивали анархічну теорію, то поява анархо-синдикалізму стала значним кроком у тактиці анархізму, додавши до його арсеналу (пропаганди, терору та повстань) нові ефективні інструменти.

Появі анархо-синдикалізму передував так званий революційний синдикалізм. Тисячі рядових членів соціалістичних і соціал-демократичних партій та профспілок, розчаровані опортунізмом своїх лідерів, надто заглиблених у парламентську діяльність, почали формувати окрему течію.⁶⁰

Напочатку ХХ століття синдикалістські профспілки в Італії та Франції налічували мільйони робітників. Серед провідних ідеологів революційного синдикалізму були Фернанд Пеллутье та Еміль Пуже. Основними принципами синдикалізму були:

– аполітичність, сутність якої полягала у відмові від участі в парламентській боротьбі за владу.

---

⁶⁰ W. Thorpe. «The Workers Themselves». Revolutionary Syndicalism and International Labour, 1913–1923. Dordrecht/Boston/London/Amsterdam, 1989. P. XIII.

- антикапіталізм та антидержавництво, що виявлялися у запереченні організаційного централізму та профспілкової бюрократії.
- піднесення «стихії життя» та повсякденної класової боротьби, у поєднанні з відмовою від планування майбутнього суспільства.

Револьюційні синдикати позиціонували себе як позапартійні організації, що об'єднують соціалістів, соціал-демократів та анархістів. Однак їхній загальний радикалізм, організаційний федералізм та стихійне антидержавництво робили їх ближчими до анархізму, ніж до марксистських течій. Об'єднуючи робітників за професійною ознакою, револьюційні синдикати бачили себе як основу майбутнього бездержавного соціалістичного суспільства, а загальний всеохопний страйк вважали найпотужнішим зрядям соціальної револьюції.

Перша світова війна призвела до розколу синдикалістських профспілок і виникнення оборонських та інтернаціоналістські течії. Саме в цей час зароджується і поширюється анархо-синдикалізм, який поєднав у собі револьюційно-синдикалістські та анархічні елементи.⁶¹

Важливо відзначити, що в анархо-синдикалістських профспілках співіснували (і часто конфліктували) різні анархічні течії: для одних анархо-синдикалізм був лише засобом (для зв'язку з трудящими масами, їхньої самоорганізації через синдикати та залучення до боротьби через страйки), а метою залишався анархічний комунізм у дусі П. Кропоткіна. Інші ж анархо-синдикалісти продовжували бакунінську традицію колективізму, виступаючи за передачу підприємств у власність трудових колективів та розподіл «за працею», а не «за потребами». Для іспанських анархістів був характерний широкий погляд на можливості практичного втілення принципів анархізму,

---

⁶¹ W. Thorpe. «The Workers Themselves». Revolutionary Syndicalism and International Labour, 1913–1923. Dordrecht/Boston/London/Amsterdam, 1989. P. XIII.

що здатен органічно поєднувати різні відтінки і течії, не визначаючи заздалегідь форм майбутнього суспільства.⁶²

Відомий анархіст Макс Неттлау напочатку століття охарактеризував аргентинську організацію ФОРА як один з найпотужніших сучасних анархічних рухів. Окрім величезної чисельності (подекуди до 200 тис. осіб) та безкомпромісного радикалізму в діях, що часто призводили до масштабних демонстрацій і страйків, які переростали в барикадні бої з поліцією, ідеологія цієї організації була вельми цікавою.

ФОРА однією з перших серед анархістів рішуче виступила не тільки проти капіталістичного та етатистського (державного) сучасного ладу, а й проти індустріалізму, що його породжує. На їхню думку, індустріалізм невблаганно відтворює в суспільстві відносини ієрархії та конкуренції.

Провідний теоретик ФОРА Еміліо Лопес Аранго протиставляв марксистському культу індустріального розвитку та «залізних законів економіки» твердження, згідно з яким величезне значення має процес етичного розвитку народів. Він наголошував, що люди не є лише гвинтиками в індустріальному механізмі; нічого не вирішено наперед. Необхідно боротися проти «суспільства-фабрики», яке руйнує традиції общинного самоврядування, колективізму та солідарності, перетворюючи людей на розрізнені та атомізовані маріонетки, на деталі величезної машини, заснованої на ієрархії та конкуренції.

У 1920-х роках Р. Аранго зазначав, що можна зруйнувати всю соціальну організацію, знищити історичну державу, експропріювати буржуазні цінності та ліквідувати приватну експлуатацію, але ці зміни не обов'язково означатимуть остаточне падіння капіталізму. Приклад Росії, за

---

⁶² Шубін А. Анархистский социальный эксперимент. Украина и Испания. 1917-1939. М.: ИВИ РАН, 1998. 229 с.

його словами, свідчив про виживання капіталістичної організації після поразки буржуазії.

Звідси виникало питання: чи можна прийти до анархічного комунізму через капіталізм? Аранго стверджував, що жоден анархіст не підтримає такого абсурду. Щоб закласти в сьогоденні етичні та економічні основи комуністичного суспільства, необхідно насамперед позбавити трудящих духу і звичок рабства, зруйнувати культ закону та повагу до носіїв авторитарного принципу.

Аргентинські анархісти протиставляли сліпій вірі в прогрес та індустріальні технології, а також розчиненню особистості в масових процесах, індетермінізму, підкреслюючи, що вирішальну роль в історії має відігравати етичний розвиток індивідів і народів. Таким чином, йшлося про безкомпромісну боротьбу не лише з капіталом і владою, а й з марксизмом та індустріалізмом.

Отже, анархізм був однією з найпривабливіших ідейно-політичних течій початку ХХ ст. завдяки своїй безкомпромісності, радикальності та прагненню до абсолютного звільнення людини від будь-якого примусу. В Україні цей рух набув особливого розвитку, перетворившись на унікальний феномен, який, зокрема, у період Української революції 1917–1921 років, матеріалізувався у формі так званого «Вільного району» на чолі з Нестором Івановичем Махном. Для повного розуміння масштабу та сутності махновщини необхідно заглибитися у витоки анархістського руху на українських землях, простежити його еволюцію та вплив на ширший контекст подій тієї буремної доби.

Питання точного часу зародження анархістського руху в Україні досі залишається предметом дискусій серед дослідників. Історики часто вказують на період 1900–1905 рр. та іноді до анархістського руху помилково відносять діяльність нігілістів, бакуністів, бунтарів 1860–1880-х рр., а також

духоборів і толстовців. Однак, як політичний рух, що мав сформовану ідеологію та організаційні форми, анархізм на теренах Російській імперії, до складу якої входила більша частина сучасної України, утвердився лише у 1903–1904 рр.: «Діяльність анархістів розпочалася в 1903 р. з групи «непримиренних», потім у 1904 р. почала діяти Південноросійська група анархістів-комуністів, а у 1905 р. – група «Вільна комуна», у 1906 р. – Південноросійська група анархістів-синдикалістів»⁶³

На підставі аналізу джерельної бази анархістського руху визначила «причини розповсюдження ліворадикальних партій, у тому числі анархістської: 1) переважна кількість селянського населення; 2) критичне, антиурядове ставлення населення; 3) послаблення державного контролю за революційними партіями та їх агітаційною роботою; 4) невеликий штат поліцейських, що не давало можливості оперативного реагування на всі прояви революціонерів; 5) умови життя населення губернії (що розумілося під цими «умовами» не вказувалося); 6) великий процент єврейського населення «...молодь яких поголовно заражена протиурядовими ідеями...»⁶⁴.

Одним із ключових центрів, де зародилися перші анархістські групи, стала Одеса. яку вважали центром анархістського руху в Східній Європі. Цьому сприяло її географічне розташування і статус портового міста, що забезпечував ефективну логістику, інтенсивний обмін ідеями та легкість комунікації із закордонними анархістськими центрами. Проникнення анархістських ідей на українські землі відбувалося, зокрема, через видання,

---

⁶³ Савченко В. А. Анархістський рух в Україні в 1903–1929 рр.: організаційні форми, комунікації і механізми функціонування. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). – Інститут історії України НАН України, Київ, 2017. С. 96.

⁶⁴ Зеленцова С. М. Джерела з історії анархізму в Україні 1903-1914 рр. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Луганськ, 2010. С. 105.

що випускалися за кордоном, як-от, газета «Хліб і воля». що видавалася у Женеві, – друкований орган групи анархістів-комуністів.

Перші анархістські групи в Україні, як і в Російській імперії загалом, були розрізненими та діяли у складних умовах підпілля. Їхня діяльність часто була зосереджена на пропаганді ідей анархізму, терористичних актах проти представників влади та заможних верств населення. Це був період, коли анархістська теорія, сформована на базі ідей Михайла Бакуніна та Петра Кропоткіна, намагалася знайти своє практичне втілення у специфічних умовах Російської імперії, де панував жорсткий авторитарний режим.

Український анархізм мав свої характерні риси, що відрізняли його від анархістських рухів у інших регіонах Російської імперії. Одним із таких феноменів був так званий «махаєвський» епізод, пов'язаний з ідеями Яна Вацлава Махайського. В. Махайський, польсько-російський анархіст, критикував інтелігенцію, вважаючи її новим класом експлуататорів, і закликав до боротьби проти всіх форм інтелектуальної диктатури. Його ідеї, хоч і не були панівними, але мали певний вплив на погляди представників окремих анархістських груп в Україні.

Представники махаєвців, а також анархістів-індивідуалістів, що діяли спонтанно і зовсім неорганізовано, не становили численної групи в анархістському русі в Україні. Натомість особливого поширення набули анархо-синдикалісти і анархо-комуністи. Анархо-синдикалісти користувалися авторитетом у робітничому середовищі. Подібно до європейських колег анархо-синдикалісти вважали, що всезагальний страйк є запорукою кардинальних соціальних змін, а створення синдикатів (профспілок) повинні відігравати ключову роль у розбудові нового суспільства.

До групи анархо-синдикалістів належали такі організації, як «Південноруська група анархістів-синдикалістів», «Анархісти-синдикалісти»

та група «Новий світ». Найбільш поширеною була група анархо-комуністів. Вони виступали за бездержавне суспільство, засноване на добровільних комунах та колективній власності. Їхня діяльність часто була пов'язана з терором проти представників влади та заможних верств суспільства, а також підпільну друкарську роботу. До організацій анархо-комуністичного спрямування належали «Безначальники», «Чорнознаменці», «Комунари», «Молода воля», а також анархісти-максималісти, анархісти-інтернаціоналісти, анархісти-колективісти тощо.⁶⁵

Крім того, існували угруповання, що позиціонували себе як анархісти, але насправді мали напівкримінальний характер і були далекими від соціотворчих засад анархізму. До таких груп можна віднести «Чорний сокіл», «Чорний ворон», анархісти-терористи тощо.

Ключову роль у становленні українського анархізму відіграло аграрне питання та соціальний склад населення. Переважна більшість населення України була селянською, і саме аграрні відносини, несправедливий розподіл землі та жорстокість поміщицького ладу стали головним джерелом соціального напруження. Анархістські ідеї про ліквідацію приватної власності на землю та її передачу в спільне користування селянським громадам знаходили благодатний ґрунт серед українського селянства. Це відрізняло український анархізм від західноєвропейського, де часто домінували робітничі та синдикалістські течії, що орієнтувалися передусім на індустріально-промислове середовище.

Російська революція 1905–1907 років активізувала анархістські групи, сприяючи їхньому поширенню. Так, протягом 1905–1907 років на території України діяло близько 60–70 анархістських груп з чисельністю 1500–2000 осіб. Ці групи були зосереджені в таких містах, як Одеса, Катеринослав

---

⁶⁵ Зеленцова С. М. Джерела з історії анархізму в Україні 1903-1914 рр. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Луганськ, 2010. 107 с..

(сучасний Дніпро), Київ, Харків, Миколаїв, Херсон, Кременчук, Полтава та інші. Це свідчить про широку географію розповсюдження анархістських ідей, на теренах України.

З початком Української революції 1917–1921 років анархістський рух в Україні отримав новий імпульс і розширив свою діяльність, а ідеї анархізму стали невід’ємною частиною суспільно-політичного ландшафту. Цей період характеризується значним зростанням кількості анархістських груп та їхньою активною участю у військових діях.

Саме в цей час на політичній арені з’являється Нестор Іванович Махно – постать, яка стала своєрідним символом українського анархізму. Його діяльність «формує унікальний феномен – український анархізм». Після звільнення з Бутирської в’язниці у березні 1917 р. Махно повернувся до рідного Гуляйполя, де активно включився в революційні події. Він дуже добре розумів прагнення селянства до землі та волі, які відповідали анархістським ідеалам.

У 1917–1918 рр. спостерігається значне збільшення чисельності анархістських груп. Якщо 1917 р. нараховувалося близько 120–130 груп (приблизно 2000–2500 осіб), то вже 1918 р. їхня кількість зросла до 300–350 з 4000–5000 учасників, що діяли в 150–200 населених пунктах, охоплюючи переважно Катеринославську, Херсонську, Полтавську, Харківську та Чернігівську губернії. Це свідчить про швидку радикалізацію суспільства та зростання популярності анархістських ідей, особливо серед селянства.

Крім локальних груп, активно діяли й великі анархістські об’єднання. Протягом 1919 р. Катеринославська обласна організація анархістів «Набат» (КАОУ «Набат»), «Гуляйпільський союз анархістів» та «Асоціація вільних анархістів» об’єднали від 5000 до 6000 осіб. Вони мали осередки у великих містах – Харкові, Одесі, Києві, Катеринославі, Полтаві, Олександрівську (Запоріжжі), Бердянську, Гуляйполі, а також у менших населених пунктах,

таких як Ялта, Сімферополь, Балта, Херсон, Вінниця, Черкаси, Житомир, Кременчук, Проскурів, Конотоп, Глухів, Чернігів, Ніжин, Горлівка, Суми, Феодосія, Керч, Бердичів, Ромни, Миргород, Лубни, Умань, Луганськ, Мелітополь, Кам'янець-Подільський, Чигирин, Бахмут, Золотоноша, Маріуполь, Юзівка, Макіївка⁶⁶.

1920 р., попри посилення тиску з боку більшовиків, КАОУ «Набат», «Гуляйпільський союз анархістів» та «Федерація одеських анархістів» продовжували свою діяльність, а їхня загальна чисельність становила близько 4000–5000 осіб. Це свідчить про стійкість анархістського руху навіть в умовах жорстокої боротьби.

До відомих представників анархізму в Україні можна віднести Всеволода Воліна, Петра Аршинова, Арона Барона (Канторовича), Йосипа Гутмана. Але центральною фігурою цього періоду став, безумовно, Нестор Махно, під проводом якого анархістські ідеї знайшли практичне втілення у створенні «Вільного району». Його Револьюційна повстанська армія України (РПАУ) стала військовим інструментом для впровадження анархістських принципів у життя. Н. Махно у своїх спогадах підкреслював: «Наші повстанські загони ставили собі за мету не просто боротьбу проти окупантів та гетьманщини, а й створення нового ладу, де самі трудящі були б господарями своєї долі»⁶⁷

Отже, напочатку ХХ століття європейський анархізм (особливо анархо-синдикалізм) мав широку соціальну базу серед індустріального пролетаріату. Мільйони робітників у Франції та Італії, розчаровані парламентською

---

⁶⁶ Савченко В. А. Анархістський рух в Україні в 1903–1929 рр.: організаційні форми, комунікації і механізми функціонування. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). – Інститут історії України НАН України, Київ, 2017. 564 с.

⁶⁷ Махно Нестор. Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине. - Париж, 1929. С.147.

діяльністю соціалістів, об'єднувалися в синдикалістські профспілки. Їхня боротьба була зосереджена на фабриках, заводах та в містах.

Український анархізм, навпаки, мав переважно селянське коріння. Ключовим було аграрне питання – несправедливий розподіл землі та поміщицький лад. Ідеї ліквідації приватної власності на землю та її переданні селянським громадам знайшли благодатний ґрунт серед українського селянства. Це забезпечило рух масову підтримку анархістів у сільській місцевості та сформувало його специфічний, більш аграрний характер анархістського руху.

Хоча анархісти у світовому та європейському масштабі розробляли ефективні інструменти боротьби (загальний страйк, синдикати) і провадили активну діяльність (наприклад, ФОРА в Аргентині з її масштабними демонстраціями), вони не змогли створити тривалих, широкомасштабних автономних територій з власними збройними силами, які б відстоювали анархічні принципи у відкритій боротьбі проти держав. Для цього, на нашу думку, необхідно було діяти у більш жорстких зовнішньо та внутрішньополітичних умовах, коли жорстко стояло питання виживання, а також, як було зазначено раніше, мати тісний зв'язок із аграрною проблематикою, оскільки індустріальна галузь та більш комфортні умови міського життя меншою мірою, ніж сільське сприяють створенню монолітних спілок та колективів, що діють на постійних засадах.

Український анархізм під проводом Нестора Махна зумів матеріалізуватися у формі так званого «Вільного району» або Гуляйпільської республіки. Це була практична, безпрецедентна спроба побудови бездержавного суспільства на значній території, що включала самоврядування, вільні ради та комуни. Для захисту цієї території була створена Революційна повстанська армія України (РПАУ), яка стала військовим інструментом для впровадження анархістських принципів у життя та вела успішну боротьбу проти численних ворогів (більшовиків,

білогвардійців, національних урядів). Цей мілітарний аспект та здатність відстоювати автономію зі зброєю в руках відрізняє Гуляйполе від інших анархістських рухів світу.

2.2 Нестор Іванович Махно як один з найвидатніших представників вітчизняного і світового анархізму

Нестор Іванович Махно – постать, що не просто викарбувалася в історії України, а й залишила глибокий, часом суперечливий, слід у європейському та світовому анархістському русі. Його ім'я викликає бурю емоцій – від безмежної поваги до запеклої критики. Проте, одне беззаперечно: Махно був не лише військовим лідером, але й, передусім, інтелектуалом-практиком, чії ідеї та діяльність формували унікальний феномен – український анархізм, що став знаковим явищем не лише для вітчизняної, а й для європейської історії.

Для того, щоб зрозуміти, чому Махно вважається одним із найвидатніших анархістів світу, варто заглибитися в його біографію, яка тісно переплітається з еволюцією його світогляду та ідеологічних переконань. Життєвий шлях Махна – це яскравий приклад того, як особистий досвід, соціальне середовище та історичні обставини формують харизматичну особистість, здатну впливати на хід подій.

Народившись 26 жовтня (за новим стилем 7 листопада) 1888 року в селі Гуляйполе Катеринославської губернії (нині Запорізька область) у бідній селянській родині, Нестор Махно з раннього віку відчув на собі тягар соціальної нерівності. Його дитинство було позначене важкою працею, обмеженими можливостями та спостереженням за несправедливістю, що панувала навколо. Батько помер рано, і матері довелося виховувати п'ятьох синів самотужки, що, безумовно, загартувало характер Нестора і сформувало в ньому почуття відповідальності та солідарності.

Навчання у початковій церковно-парафіяльній школі, яке тривало лише два роки, дало йому базові знання, але справжньою «школою життя» для хлопця стала щоденна праця. Він працював пастухом, чорноробом на ливарному заводі, малярем, що дозволило йому з перших рук відчувати експлуатацію та злидні, які були долею більшості робітників і селян. Цей досвід, без сумніву, послужив благодатним ґрунтом для сприйняття ідей соціальної справедливості та боротьби проти будь-якого гноблення.

Як зазначає сам Н. Махно у своїх спогадах, його свідомість формувалася у безпосередньому зіткненні з соціальною несправедливістю: «Ще до революції 1905 року, мене мучили два питання: чому одні люди панують, а інші служать, і чи можна знищити цей порядок?»⁶⁸. Цей внутрішній пошук досконалого суспільного ладу і привів його до анархізму. У «Воспоминаниях» Н. Махно детально описує своє становлення, відзначаючи, що його шлях до анархізму був не лише результатом інтелектуального вибору, але й мав глибоке коріння у життєвому досвіді, у незгоді з існуючим ладом. Він писав про свою роботу на підприємстві: «На ливарному заводі, працюючи, я бачив, як робітники, створюючи добробут заводу, самі залишалися за його воротами у злиднях. Мені здавалося, що так бути не повинно...»⁶⁹ Це свідчить про його глибоке соціальне чуття, яке послужило фундаментом для прийняття анархістських ідей.

Поворотним моментом у його житті стала революція 1905 року. Хоча в Гуляйполі вона не набула такого розмаху, як у великих містах, однак ідеї свободи та соціальної рівності проникли й сюди. Саме тоді Махно починає активно долучатися до революційного руху, стаючи членом Гуляйпільської групи анархістів-комуністів. Цей вибір був не випадковим. Анархізм, з його

---

⁶⁸ Махно Нестор . Махно Нестор. Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине. Париж, (от марта 1917 р. по апрель 1918 р.). Париж, 1929, С. 21

⁶⁹ Махно Нестор Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.). Париж, 1929 С. 38.

закликами до знищення держави як інституту гноблення, до створення вільного суспільства на засадах самоврядування та федерації громад, відповідав його внутрішнім прагненням.

У 1908 р. Нестора Махна заарештували за звинуваченням у експропріаціях та вбивстві поліцейського пристава. Суд, що відбувся у 1910 р., засудив його до смертної кари через повішання. Однак, завдяки заміні вироку на довічну каторгу через «молодість» (йому був 21 рік на момент суду) та клопотанням матері, Махно уникнув шибениці. Десять років у Бутирській в'язниці в Москві стали для нього своєрідним «університетом». Тут він мав унікальну можливість спілкуватися з політичними в'язнями різних поглядів, серед яких було багато анархістів. Особливо впливовим для нього виявився анархіст-індивідуаліст Петро Аршинов, який став його наставником та другом. Саме у в'язниці Махно поглибив свої знання з анархістської теорії, вивчаючи праці Михайла Бакуніна, Петра Кропоткіна, Макса Штірнера та інших теоретиків анархізму. Цей період був ключовим для формування його інтелектуально-психологічного портрета.

Він не просто пасивно сприймав інформацію, а й критично осмислював її, порівнював з власним життєвим досвідом. В'язниця загартувала його волю, навчила самодисципліни та стійкості. Як писав сам Н. Махно: «Я не тільки прочитав кілька сотень книжок на анархістські теми, але й багато говорив з в'язнями-анархістами про суть анархізму, про його завдання в революції та про те, яким чином анархісти повинні боротися за свої ідеї»⁷⁰. Його «Спогади» переповнені роздумами про свободу, несправедливість, необхідність докорінних змін. Він описує, як в тюремних стінах його свідомість «дозрівала», як він, «крок за кроком, звільнявся від усіх забобонів і догм, які нав'язувала мені державна система»⁷¹. Цей процес самоусвідомлення та ідеологічного загартування у в'язниці є ключовим для

⁷⁰ Махно Нестор Махно Нестор Воспоминания. Книга 2–3. Под ударами контр-революции (апрель-июнь 1918 р.). Париж, 1936 С. 14.

⁷¹ Махно Нестор Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.). Париж, 1929 С. 125.

розуміння його подальшої діяльності. Це свідчить про його глибоке занурення в анархістську доктрину, що виходило за рамки простого ознайомлення.

Повернення Н. Махна в Гуляйполе після Лютневої революції 1917 року було тріумфальним. Він негайно долучився до революційного процесу, ставши одним з ініціаторів створення Гуляйпільського селянського союзу, а згодом – Гуляйпільського ревкому. Його ідеологічні уявлення, сформовані в роки каторги, знайшли практичне втілення в його діяльності. Він був не кабінетним теоретиком, а анархістом-практиком, який прагнув втілити свої ідеї в життя.

Ключовими моментами в системі поглядів Махна були:

Бездержавність (*акратія*). Махно, як і класичні анархісти, вважав державу коренем усіх соціальних зол, інститутом гноблення та експлуатації. Він був переконаний, що будь-яка держава, незалежно від її форми – монархія, республіка чи навіть «диктатура пролетаріату» – неминуче призводить до поневолення людини. «Всяка держава – це організоване насильство, це апарат гноблення. Ми прагнемо не заміни однієї форми держави іншою, а повного знищення держави як такої» – часто повторював Н. Махно, підкреслюючи свою безкомпромісну позицію⁷². Цей принцип був наріжним каменем його ідеології. Н. Махно у своїх спогадах неодноразово підкреслює своє глибоке переконання у шкідливості будь-якої влади. Він писав: «Держава – це насильство над особистістю, це тюрма для народних мас, де вони позбавлені свободи і можливості жити за своїми власними принципами»⁷³

Орієнтація на діяльність вільних рад і самоврядування. Замість держави, Н. Махно пропонував створювати суспільство на засадах вільних

⁷² Махно Нестор Махно Нестор Воспоминания. Книга 2–3. Под ударами контр-революции (апрель-июнь 1918 р.). Париж, 1936 С. 182.

⁷³ Там само. С. 182.

рад, які б об'єднували робітників і селян на місцевому рівні. Ці ради мали б бути повністю автономними, не підпорядковуватися центральній владі, а координувати свою діяльність через добровільні федерації. Ідея вільного самоврядування, або як її називали, «Гуляйпільської республіки», була втіленням його анархістських принципів на практиці. Це не була держава, а скоріше, децентралізована мережа самокерованих громад. У своїх спогадах Н. Махно детально описує процес формування цих рад і їхню мету: «Ми бачили у вільних радах справжній орган волі трудящих, а не знаряддя будь-якої партії чи влади. Влада повинна була належати самим трудящим, які об'єднуються у вільні громади»⁷⁴ Це підкреслює його послідовність у втіленні анархістських ідей.

Антиавторитаризм та антиєрархія. Н. Махно рішуче виступав проти будь-якої форми авторитаризму та ієрархії. Він вважав, що влада корумпує, а будь-яке централізоване управління призводить до втрати свободи. Це проявлялося не лише в його ставленні до держави, а й до політичних партій, навіть тих, що декларували революційні цілі. Він вірив у пряму демократію, де рішення ухвалюються самими трудящими, без посередництва та домінування еліт. Ця позиція Н. Махна була непохитною: «Ми не визнавали жодних партійних диктатур, ніяких вождів, які б керували нами зверху. Ми були за повну свободу кожного індивіда і кожної громади»⁷⁵

Значущість соціальної революції та увага до аграрного питання. Для Н. Махна соціальна революція була не просто зміною влади, а докорінною трансформацією суспільства, яка передбачала ліквідацію приватної власності на землю та засоби виробництва. Він стояв на позиціях аграрного анархізму, вважаючи, що земля повинна належати тим, хто її обробляє, а її розподіл має відбуватися на засадах рівності. Цей аспект його ідеології особливо імпонував селянству, яке прагнуло землі та свободи від

⁷⁴ Махно Нестор Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.). Париж, 1929 С. 147.

⁷⁵ Махно Нестор Махно Нестор Воспоминания. Книга 2–3. Под ударами контр-революции (апрель-июнь 1918 р.). Париж, 1936 С. 210.

поміщицького гніту. Н. Махно, як виходець із селянського середовища, прекрасно розумів прагнення селянства: «Земля повинна бути вільною, вона повинна належати всьому трудовому народові, який її обробляє. Ми бачили у цьому єдиний шлях до справжньої соціальної справедливості»⁷⁶

Ідея «третьої соціальної революції». У своїх поглядах Н. Махно відрізнявся від більшовиків, критикуючи їхню «диктатуру пролетаріату» як нову форму гноблення. Він вважав, що більшовики зрадили ідеали Жовтневої революції, перетворивши її на партійну диктатуру. Тому він закликав до «третьої соціальної революції» – революції анархічної, яка б повалила владу більшовиків і встановила справжню свободу та самоврядування трудящих. Ця ідея особливо проявилася в період його конфлікту з більшовиками. Н. Махно чітко розмежовував більшовицьку революцію та справжню соціальну: «Більшовики лише змінили господарів, залишивши гноблення. Наше завдання – знищити гноблення як таке, щоб трудящі самі були господарями свого життя»⁷⁷ Ця концепція «третьої революції» була не просто гаслом, а глибоким осмисленням розчарування в більшовицькій політиці.

Ще раз зазначимо, що Нестор Махно не був чистим теоретиком, який розробляв абстрактні філософські концепції. Його анархізм був глибоко вкорінений у практичному досвіді селянського життя та боротьби. Він був «батьком» (як його ласкаво називали повстанці) не лише у військовому, а й у ідеологічному сенсі, прагнучи втілити принципи анархізму в життя «Вільного району». «Ми не хочемо ніякої влади над собою, ми самі є господарями своєї долі!» – таким був лейтмотив його виступів перед селянами, що відображав його щире прагнення до їхнього визволення.

---

⁷⁶ Махно Нестор Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.). Париж, 1929 С. 165.

⁷⁷ Махно Нестор Махно Нестор Воспоминания. Книга 2–3. Под ударами контр-революции (апрель-июнь 1918 г.). Париж, 1936 С. 287.

Для глибшого розуміння унікальної природи махновщини, слід звернутися до сучасних досліджень, що виходять за рамки суто історичних фактів. М. Рахманінова пропонує поглянути на махновський рух як на значущий для гуманітарного знання та сучасної соціально-політичної рефлексії феномен. Вона зауважує, що Повстанська армія України, яку очолював Н. Махно, має «екзистенційну та епістемологічну специфіку своїх настанов, що зумовили військову тактику армії та її здатність до формування продуктивних альтернативних сценаріїв соціальності»⁷⁸ Це означає, що махновщина не просто була військовим рухом, а своєрідною філософією життя, яка відображалась у всьому – від світогляду повстанців до їхньої тактики.

М. Рахманінова підкреслює, що основне завдання її розвідки – «зробити першу спробу міждисциплінарного філософського дослідження унікального історичного матеріалу, слабо висвітленого в радянській і пострадянській традиції, з метою поглибити і деталізувати розуміння політичних диспозицій Громадянської війни 1918–1921 рр. за межами історичних фактів»⁷⁹ Це надзвичайно важливий підхід, адже він дозволяє вийти за рамки спрощеного трактування махновщини як бандитизму чи суто селянського бунту. Натомість, ми бачимо спробу осмислити цей феномен як складну соціокультурну систему, яка формувала власні «альтернативні сценарії соціальності». Таким чином, махновщина, на думку М. Рахманінової, є не лише предметом історичного, але й філософського, соціологічного та навіть психологічного аналізу, що дозволяє усвідомити її справжнє значення. Самі ж спогади Н. Махна, незважаючи на їхній автобіографічний характер, є цінним джерелом для такого епістемологічного аналізу, адже вони розкривають його внутрішній світ, його розуміння

⁷⁸ Рахманинова М. Махновщина як епістеміологічески значимый феномен. URL: <https://akrateia.info/uk/makhnovshchina-kak-epistemologicheskii-znachimyi-fenomen-uk/> (дата звернення 20.03.2025).

⁷⁹ . Рахманинова М. Махновщина як епістеміологічески значимый феномен. URL: <https://akrateia.info/uk/makhnovshchina-kak-epistemologicheskii-znachimyi-fenomen-uk/> (дата звернення 20.03.2025).

боротьби і цілей. «З моменту звільнення з тюрми, я став вивчати не тільки революцію як рух знищення, але й те, як вона повинна була бути побудована, і якою повинна була бути організація вільного суспільства»⁸⁰ – цей уривок підтверджує його постійні рефлексії та що виходило за рамки суто військових дій.

Нестор Махно став однією з найвидатніших постатей не лише українського, а й європейського анархізму з кількох причин, які тісно взаємопов'язані.

По-перше, практичне втілення анархістських ідей у значних масштабах. На відміну від багатьох анархістів, чия діяльність обмежувалася теоретичними розробками чи дрібними акціями, Н. Махно зумів створити на півдні України унікальний соціальний експеримент – так званий «Вільний район» Це була територія, де упродовж тривалого періоду, попри постійні бойові дії та втручання зовнішніх сил, діяли принципи анархістського самоврядування. Тут були створені вільні ради, робочі та селянські комуни, організовано кооперативний рух, що мало на меті скасувати експлуатацію та створити суспільство без примусу. Хоча цей експеримент був тимчасовим і зрештою зазнав поразки, він став яскравим прикладом можливості практичної реалізації анархістських принципів, що надихало анархістів по всьому світу. Самі спогади Н. Махна є цінним свідченням цього прагнення до практичного втілення анархії: «Ми не просто говорили про свободу, ми її будували. Кожен селянин, кожен робітник у нашому районі мав право висловитися і брати участь у прийнятті рішень»⁸¹

По-друге, військовий геній та харизма лідера. Н. Махно був не лише ідеологом, а й талановитим полководцем. Його Революційна Повстанська Армія України (махновців) стала потужною військовою силою, здатною

---

⁸⁰ Махно Нестор Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.). Париж, 1929. С. 180.

⁸¹ Махно Нестор Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.). Париж, 1929. С. 215.

ефективно протистояти як білогвардійцям, так і більшовикам. Його тактика партизанської війни, мобільність кінноти, використання тачанок – все це стало інноваційними елементами, що дозволили його армії виживати та здобувати перемоги в умовах, коли здавалося б, усе було проти неї. Приклад Н. Махна показав, що анархізм може бути не лише ідеєю, а й рушійною силою, здатною до організованої боротьби. Його особиста харизма, здатність надихати людей, вести їх за собою, незважаючи на всі труднощі, також відіграла значну роль. «Він був людиною, яка не боялася смерті, і цим надихав інших»⁸² – писали про нього сучасники. Сам Н. Махно описує, як його військо формувалося з ініціативи самого народу: «Повстанське військо не було створене за наказом згори, воно вирросло з волі і прагнення трудящих до свободи»⁸³

По-третє, участь у ключових подіях Російської революції. Н. Махно та його армія відіграли ключову роль у Громадянській війні на півдні України. Їхня боротьба з білогвардійцями, особливо з військами А. Денікіна, була вирішальною для долі революції. Незважаючи на ідеологічні розбіжності, більшовики двічі уклали з «батьком» угоди про спільні дії, що свідчить про значущість його військової сили. Його позиція «б'ємо білих, поки вони на фронті, а потім візьмемося за червоних» яскраво демонструє його пріоритети та розуміння ситуації. Ця боротьба з більшовиками, які прагнули встановити свою авторитарну владу, підкреслила його прихильність до анархістських ідеалів свободи. Н. Махно у своїх спогадах детально описує ці складні відносини з більшовиками: «Ми йшли на союз з більшовиками, щоб разом бити контрреволюцію, але ми ніколи не зраджували своїм анархістським принципам. Ми знали, що наша боротьба проти держави не закінчиться з поразкою білих»⁸⁴.

---

⁸² Кушніренко І., Жилінський В. Нестор Махно і повстанці. Запоріжжя, 2009, С.145.

⁸³ Махно Нестор Воспоминания. Книга 2–3. Под ударами контр-революции (апрель-июнь 1918 р.). Париж, 1936. С. 165.

⁸⁴ Махно Нестор Воспоминания. Книга 2–3. Под ударами контр-революции (апрель-июнь 1918 р.). Париж, 1936. С. 310.

По-четверте, незалежність від політичних партій та держав. Н. Махно завжди підкреслював свою незалежність від будь-якої політичної партії, включаючи й більшовиків. Він був переконаний, що справжня революція може бути здійснена лише самими трудящими, без посередництва державних структур чи партійних вождів. Ця позиція, яка виділяла його на тлі інших революційних лідерів, зробила його символом бескомпромісної боротьби за свободу. «Ми не більше, не менше, ніж вільні робітники, які борються за вільне життя»⁸⁵ – ці слова, приписувані Н. Махну, найкраще передають його сутність. Його спогади підтверджують цю принципову позицію: «Ми не були інструментом жодної партії. Ми були рухом народу, який прагнув свободи, а не нової диктатури»⁸⁶

По-п'яте, міжнародне визнання та вплив на анархістський рух. Після еміграції до Європи, Н. Махно продовжував активну анархістську діяльність. Він писав спогади, статті, брав участь у міжнародних анархістських конференціях, де пропагував свої ідеї. Його досвід «Вільного району» та боротьби з більшовиками став цінним уроком для анархістів усього світу. Він став символом того, що анархізм – це не лише утопічні мрії, а й реальна можливість побудови альтернативного суспільства. Його праці, зокрема «Воспоминания. Русская революция на Украине (От марта 1917 г. по апрель 1918 год)» та «Воспоминания. Под ударом контр-революции (апрель–июнь 1918 г.)», є важливими джерелами для розуміння не лише його особистості, а й анархістського руху в цілому. Його спогади були не просто автобіографією, а своєрідним маніфестом, де він захищав ідеї анархізму і критикував більшовицький режим. «Я писав ці спогади, щоб показати світу, що анархісти не бандити, а ідейні борці за справжню свободу»⁸⁷. – так він сам визначав мету своєї праці.

⁸⁵ І. Кушніренко. Нестор Махно: від анархізму до... республіки. Запоріжжя, 2013, с. 182

⁸⁶ Махно Нестор Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.). Париж, 1929. С. 228.

⁸⁷ Махно Нестор Воспоминания. Книга 2–3. Под ударами контр-революции (апрель-июнь 1918 г.). Париж, 1936. С. 325

Нестор Іванович Махно – це складна та багатогранна особистість, яка не піддається однозначній оцінці. Для одних він – бандит і руйнівник, для інших – народний герой, борець за свободу і соціальну справедливість. Однак, безперечно, що його внесок у розвиток анархістської думки та практики є колосальним. Він не просто повторював ідеї класиків анархізму, а й адаптував їх до українських реалій, створивши унікальний феномен – махновщину. Н. Махно став одним із найвидатніших представників європейського та вітчизняного анархізму завдяки своїй здатності поєднати теорію з практикою, ідеологію з військовою організацією. Його життя – це приклад безкомпромісної боротьби за ідеали свободи, рівності та бездержавного суспільства. Попри всі трагедії та поразки, «батько» Махно залишив по собі спадщину, яка й досі надихає тих, хто вірить у можливість побудови нового, більш справедливого світу без примусу та гноблення. Його досвід залишається актуальним і сьогодні, змушуючи нас замислюватися над природою влади, свободи та ролі особистості в історії.

2.3 Створення, досягнення і причини зникнення «Вільного району» та його уроки для українського державотворення

Історія Української революції 1917–1921 років – це не лише епоха боротьби за державність, а й час неймовірних соціальних експериментів, які виникали з глибин народного прагнення до свободи. Серед таких феноменів одним із найяскравіших, безумовно, був так званий Вільний район – унікальна територія, що контролювалася Революційною повстанською армією України (РПАУ) під проводом Нестора Івановича Махна. Дослідник історії махновського руху В. Чоп дає таку географічну характеристику Вільного району: «Територія махновського «вільного району» охопила п'ять уїздів вихід до Азовського моря, населення 2,5 млн. осіб та розмірами перевищувала такі європейські країни, як Данія, Голандія або Бельгія.

Починаючи з 1919 р. махновський рух фактично досягає стану державності, створивши «Гуляйпільську республіку»⁸⁸.

Територія Гуляйпільщини, розташована у південно-східній частині України, здавна була ареною вільнолюбних настроїв та козацьких традицій. Цей регіон, історично пов'язаний із Запорізькою Січчю, характеризувався відсутністю міцних кріпосницьких зв'язків та наявністю значної кількості колишніх військових поселень, що сприяло формуванню специфічного менталітету, орієнтованого на самоврядування та відсутність зовнішнього примусу. Як зазначає І. Бегей, «українська анархічність формувалася й довготривалим бездержавним статусом України. Навіть ті українці, які визнавали владу поневолювачів, а той співпрацювали з нею, усвідомлювали, що вона чужа. А що вже казати про тих, хто боровся з нею відкрито чи змушений був терпіти її! Одне слово, у більшості українців відбувалося відчуження від чужинської влади, самоізоляція і само-анархізація»⁸⁹. Це історичне підґрунтя створило сприятливі умови для поширення анархістських ідей.

Селянство Гуляйпільщини, переживши століття гноблення з боку поміщиків, царської адміністрації та чужоземних інтервентів, виявляло глибоку недовіру до будь-якої централізованої влади. Революція 1917 року, зруйнувавши старі порядки, відкрила шлях для реалізації давно назрілих прагнень до землі та волі. Проте, як більшовики, так і білогвардійці, пропонуючи свої варіанти державного устрою, не відповідали цим глибинним запитам селян, що шукали справжнього звільнення від будь-якого диктату.

Колишній політв'язень, Нестор Махно чудово розумів, що люди не тільки хочуть бути власниками землі, але й мати справжню свободу – це було

⁸⁸ Чоп В. Історія воєнно-воздушних сил махновського руху. URL: https://akrateia.info/istoriya_voенно-vozdushnyh_sil_-mahnovskogo_dvizheniya/ (дата звернення (13.04.2025)).

⁸⁹ Бегей І. Теоретики і практики українського анархізму: Pro і Contra. Освіта регіону. 2014. Вип. 1-2. С. 26-39

співзвучно зі сповідуваними ним анархістськими ідеями. «Махно, натхненний ідеями анархізму, прагнув створити суспільство без експлуатації та гноблення, де влада належатиме безпосередньо трудящим»⁹⁰, – зазначає Шон Паттерсон «Махновський експеримент: анархістський проект в умовах хаосу»

Зародження Вільного району було не миттєвим актом, а поступовим процесом, що розгортався на тлі руйнівного вихору Громадянської війни в Україні. «Центром махновського руху були Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії, які були цитаделлю великого поміщицького та приватного землеволодіння. Якщо в цілому по всій Україні у поміщиків перебувало 20 % усіх земель сільськогосподарського призначення та ще 15 % – у держави (питомі землі), церкви та міських поселень, то в Катеринославській губернії приватновласницькі землі становили 50,4% всієї площі землі, в Таврійській губернії – 52,5%, у Херсонській губернії – 51,5%. приватного землеволодіння»⁹¹, – пише В.В. Кондрашин. Що ж до селянських земельних наділів, то їх середня площа становила приблизно 6 десятин. До цієї цифри треба додати ще півдесятини орендованої землі. У відсотковому відношенні землеволодіння заможних дворів становило 12,2% від загальної кількості земель (6–12 десятин), середняцьких господарств – 30% (3–6 десятин), 57% селянських господарств корисувалися лише 3–4 десятинами. Уся решта селянства. Тобто сотні тисяч сімей, власної землі не мала. Засилля поміщицького землеволодіння негативно впливало на процеси розвитку селянських господарств і сприяло активізації протестних настроїв ку селянському середовищі. Напередодні революції 1917 р. «у селищах півдня України кількість бідняцьких елементів була більшою, ніж у лісостепових

⁹⁰ Паттерсон Шон «Махновський експеримент: анархістський проект в умовах хаосу» URL: <https://commons.com.ua/uk/mahnovskij-eksperiment/> дата звернення: (11.05.2025).⁹¹

Паттерсон Шон «Махновський експеримент: анархістський проект в умовах хаосу» URL: <https://commons.com.ua/uk/mahnovskij-eksperiment/> дата звернення: (11.05.2025).

районах. Це наклало особливий відбиток на селянське повстанство у регіоні в роки Громадянської війни»⁹².

Після Жовтневого перевороту та встановлення радянської влади, а згодом – Брестського миру та окупації України німецько-австрійськими військами й гетьманським режимом, на півдні України виникла унікальна ситуація. Селяни, які щойно отримали землю, попри звичну соціальну пасивність і байдужість до «великої політики» продемонстрували активну життєву позицію і рішуче виступили проти повернення поміщиків та відновлення старих порядків. Цей глибокий соціальний протест і став живильним ґрунтом для махновського руху.

Показовим є факт, що саме у Гуляйполі та навколишніх селах почалося формування перших повстанських загонів. Це свідчить про незаперечний авторитет Н. Махна та його блискучі організаторські здібності. Створені загони, які згодом перетворилися на офіційно відому Революційну повстанську армію України (махновців), були не яросто військовою силою, а й інструментом для побудови нового суспільства. У Проекті Декларації Революційної повстанської армії України (махновців) зазначено: Ми заявляємо, що сенс і значення подій в Україні повинні зосереджуватися не на нашій армії як такій, а на тому широкому народному русі, який розгортається в Україні й оборонно-бойовою силою якого є наша армія ⁹³. Н. Махно у своїх спогадах докладно описує цей початковий період: «Наші повстанські загони ставили собі за мету не просто боротьбу проти окупантів та гетьманщини, а й створення нового ладу, де самі трудящі були б господарями своєї долі»⁹⁴

---

⁹² Там само.. С. 140.

⁹³ «Проект Декларації Революційної повстанської армії України», основного програмного документу Махновського руху в 1919-1921 рр. URL: <https://akrateia.info/uk/proekt-deklarats-revoliutsino-povstansko-arm-ukrani/>

⁹⁴ Махно Нестор. Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель-квітень 1918 год). Париж, 1929. С. 147.

Вільний район не міг би існувати без міцної військової опори. Махновська армія була унікальним явищем. Вона відрізнялася від усіх регулярних армій того часу, оскільки принципи її організації відображали ідеали анархістського руху. П. Аршинов підкреслює, що армія Н. Махна була «добровольчою, організованою знизу, на принципах виборності та самоврядування»⁹⁵. Командири, від взводних до полкових, обиралися солдатами та могли бути відкликані ними у будь-який момент. Це забезпечувало високий рівень довіри та взаєморозуміння між бійцями та їхнім командуванням. Н. Махно сам, хоч і був визнаним лідером, завжди наголошував на колегіальності рішень та підзвітності армії трудящим. «Махно був лише першим серед рівних, – зазначає П. Аршинов. – Вся влада в армії належала загальним зборам бійців та виборним командирам, які не могли прийняти жодного важливого рішення без згоди рядових повстанців»⁹⁶

Дисципліна в армії була не примусовою, а свідомою, заснованою на революційній свідомості та взаємній довірі. Порушення дисципліни каралися рішенням товариського суду, а не репресивними органами. І. Кушніренко відзначає, що «Махновська армія, хоч і була повстанською, мала високою боєздатність та дисципліну, що ґрунтувалася на переконаннях та ідейній мотивації бійців, а не на страху перед покаранням»⁹⁷. Це дозволяло махновцям успішно протистояти численним і краще озброєним арміям – і білогвардійцям, і більшовикам.

У Революційній повстанській армії України (махновців) не тільки серйозно ставилися до загальних організаційних питань, але й орієнтувалися на фахову підготовку особового складу, які протягом певного часу здобували те, що в сучасній військовій номенклатурі називається ВОС – військово-облікова спеціальність. Наприклад, на навчання піхотинця відводилося 20

⁹⁵ Аршинов П, История махновского движения (1918–1921); Махно Н.[И.] Воспоминания; [Кузьменко, Г. А.] Дневник Кузьменко Г.А., 19февраля 1920–28 марта 1920. М.: ТЕРРА; «Книжная лавка-РТР», 1996. С. 104.

⁹⁶ Там само. С. 105.

⁹⁷ Кушніренко І.К., «Нестор Махно: від анархізму до... республіки». Запоріжя:: Дніпровський металург, 2013., С. 190.

годин стрійової підготовки, 20 годин стрільби та 10 годин фортифікації; для кавалериста – 30 годин кінного та пішого строю, 20 годин стрільби, 10 годин фортифікації та 10 годин догляду за конем; для артилериста – 20 годин для вивчення теоретичної частини зброї, 20 годин стрільби та 20 годин фортифікації. Такий підхід до навчання майбутніх солдатів приблизно відповідав сержантському рівню. Це не дивно, оскільки, крім великого штату (приблизно до 1000000 тис. бійців), в арсеналі армії була артилерія, броньовані поїзди навіть власна авіація, що є свідченням високого рівня військово-технічного потенціалу махновців, чого не було у жодного повстанського війська. Махновська армія також мала добре розвинену службу розвідки і контррозвідки. Про оригінальний підхід до проведення розвідувальних операцій записана цікава історія у розвідці О. Добровольського «Козацький чорний ангел»: «...у селі Билбасівці від одного старого діда автор чув розповідь про відчайдушність Махновської розвідки, що під виглядом продавців квашеної капусти на базарі у Слов'янську збирала відомості про ворога, а коли з часом одну з бочок перевернули, знайшли напис: “Хто капусту покупав, той батька Махна видав” (тобто бачив)»⁹⁸.

Можна закинути Н. Махну та його однодумцям, що вони не були послідовними анархістами, оскільки створив одну з найпотужніших армій того часу, та ще й з усюдисущею контррозвідкою, яка іноді виконувала й дізнавально-каральну функцію (наприклад, при розкритті замаху на Н. Махна). Але треба зауважити, що кожне непересічне явище розвивається не в межах суворих приписів і трафаретної лінії поведінки, а згідно з

---

⁹⁸ Добровольський О.. Козацький чорний ангел URL: <https://www.ar25.org/article/kozackyy-chornyy-angel.html> (дата звернення 01.05.2025)

креативним задумом того, хто його створює. Для Нестора Махна анархізм був не догмою, а чинником конструктивних дій, що дозволив навіть у надскладний історичний період досягти значних успіхів у різних сферах суспільного життя.

Так само Махновська армія була не лише військовою силою, а й знаряддям соціальних змін. Вона не тільки виконувала функції захисту Вільного району, а також брала участь у будівництві нового суспільства. Її бійці, переважно селяни та робітники, були глибоко пов'язані з місцевим населенням і брали активну участь у житті громад. Наприклад, після звільнення того чи іншого населеного пункту, махновці допомагали в організації місцевих рад, розподілі землі та налагодженні вільного обміну. Вони також поширювали серед населення ідеї анархізму, проводячи лекції та збори. У сфері впливу махновців опинилися значні території, у тому числі й великі міста. Вони розбудовували дороги, опікувалися школами та лікарнями, допомагали малозабезпеченим і не мріяли, а власними руками творили суспільство добробуту, правди і свободи.

Загалом якщо визначити квінтесенцію молоді Махновської держави, то можна оперувати дефініціями В. Чопа: «Головними характеристиками країни «Махновії» стали республіканська форма правління, декларована колективна власність на землю, товарне зернове землеробство, а також відсутність чітких кордонів та самоназви. Характерною рисою також стала її мілітаризованість та сповідання ідеології анархізму, зверненої на подолання у майбутньому державного стану суспільства».⁹⁹

Однією з ключових особливостей функціонування Вільного району була його радикально нова система самоврядування, яка ґрунтувалася на принципах, що різко контрастували з державною системою. Центральне місце в цій системі займали робітничо-селянські з'їзди, що діяли на різних

---

⁹⁹ Чоп В.История военно-воздушных сил махновского движения. URL: https://akrateia.info/istoriya_voenno-vozdushnyh_sil_-mahnovskogo_dvizheniya/ (дата звернення (13.04.2025)).

рівнях – від сільських та районних до загальнорайонних. Ці з'їзди, на відміну від державних органів, мали забезпечувати пряму участь народу в управлінні, усуваючи необхідність у централізованій владі та її розгалуженому бюрократичному апараті. П. Аршинов наголошує: «Махновський рух поставив собі за мету не лише повалити існуючі форми поневолення, але й на їхньому місці створити нові форми вільних громадських відносин, що ґрунтуються на реальній свободі трудящих, а не на абстрактних партійних доктринах»¹⁰⁰

Ці з'їзди були вищим органом влади на території Вільного району. Вони збиралися регулярно, щоб обговорювати найважливіші питання життя району – від військових дій та економічної політики до організації освіти та культури. Делегати обиралися місцевими громадами та могли бути відкликаними у будь-який момент, що забезпечувало їхню повну підзвітність виборцям. «З'їзди трудівників – пише Аршинов, – були тією силою, яка організовувала весь вільний район, вирішувала всі питання його життя, як військові, так і цивільні»¹⁰¹.

Крім з'їздів, у Вільному районі активно функціонували вільні ради та комуни. Ради були місцевими органами самоврядування, які вирішували поточні питання на місцях. Комуни ж були прямим втіленням анархо-комуністичних ідей, де земля та засоби виробництва були у спільному користуванні, а праця та її плоди розподілялися за принципом «від кожного за здібностями, кожному за потребами». І. Кушніренко зазначає, що «хоча повністю безвладного суспільства не було досягнуто, махновці максимально

¹⁰⁰ Аршинов П, История махновского движения (1918–1921); Махно Н.[И.] Воспоминания; [Кузьменко, Г. А.] Дневник Кузьменко Г.А., 19февраля 1920–28 марта 1920. М.: ТЕРРА; «Книжная лавка-РТР», 1996. С. 62.

¹⁰¹ Аршинов П, История махновского движения (1918–1921); Махно Н.[И.] Воспоминания; [Кузьменко, Г. А.] Дневник Кузьменко Г.А., 19февраля 1920–28 марта 1920. М.: ТЕРРА; «Книжная лавка-РТР», 1996. С. 143.

наблизилися до ідеалів анархії, де влада належала трудящим колективам, а не окремим особам чи партіям»¹⁰².

Економічна система Вільного району була побудована на принципах бездержавного комунізму, що різко відрізнявся від більшовицького «воєнного комунізму» та капіталістичних відносин. Головним принципом був вільний обмін продуктами праці та відмова від будь-яких податків чи примусових реквізицій: «У Вільному районі не було податків, не було державних монополій, не було примусового постачання. Увесь обмін продуктами відбувався вільно, на основі договірних відносин між вільними громадами та виробниками, що виключало експлуатацію та державне втручання в економічне життя»¹⁰³. Селяни вільно розпоряджалися своєю продукцією, а робітники – виробленими товарами. Для полегшення обміну створювалися кооперативи та вільні ярмарки.

І. Кушніренко зазначає, що децентралізована економіка Вільного району не була синонімом хаосу. «Були спроби організувати колективні господарства, що діяли на принципах самоврядування, а також систему взаємодопомоги між селянами та робітниками»¹⁰⁴, – пише дослідник. Це був реальний експеримент з альтернативної економічної моделі, яка прагнула до справедливості та усунення експлуатації.

Одним із центральних аспектів функціонування Вільного району була земельна політика. На відміну від більшовиків, які здійснювали націоналізацію землі з подальшим її розподілом державою, махновці виступали за соціалізацію землі, тобто передачу її у вільне користування трудящих селян. Земля не належала нікому, вона була спільною власністю всього народу. Аршинов пояснює: «Земля, згідно з махновською програмою,

¹⁰² Кушніренко І.К., «Нестор Махно: від анархізму до... республіки», Запоріжжя: Дніпровський металург, 2013 С. 182

¹⁰³ Аршинов П, История махновского движения (1918–1921); Махно Н.[И.] Воспоминания; [Кузьменко, Г. А.] Дневник Кузьменко Г.А., 19февраля 1920–28 марта 1920. М.: ТЕРРА; «Книжная лавка-РТР», 1996 С. 140.

¹⁰⁴ Кушніренко І.К., «Нестор Махно: від анархізму до... республіки», Запоріжжя: Дніпровський металург, 2013 С. 183.

оголошувалася всезагальним надбанням трудівників та передавалася у довічне користування тим, хто її обробляє, без будь-яких привілеїв чи обмежень, що виключало відродження поміщицького землеволодіння та державного примусу»¹⁰⁵. Це означало, що кожен селянин чи селянський колектив міг вільно обробляти стільки землі, скільки був здатен, без орендної плати чи податків. Це давало селянам справжню свободу та стимулювало їхню працю, що було особливо важливим у сільськогосподарському регіоні. Треба також зазначити, що на відміну від політики представників «диктатури пролетаріату», політика Вільного району щодо представників колишніх експлуататорських класів була гнучкою і лояльною. За бажанням, поміщики та кулаки теж могли обробляти землю самотужки, без залучення чужої праці та можливості здавати земельну ділянку в оренду. Як і усі інші члени селянської громади, вони мали в користуванні достатню кількість сільськогосподарського реманенту (буккер, плуг, сіялка, віялка, косарка у кількості одне знаряддя на родину). Крім того, колишнім господарям залишали по дві пари коней та одну–дві корови (у залежності від розміру родини). Таку доброзичливість щодо колишніх класових опонентів та відкритість організації не демонструвала жодна суспільно-політична сила. На такий гуманний підхід, який продемонстрував Н. Махно, колишнім поміщикам і куркулям з боку більшовиків годі було й очікувати.

Прикладом продуктивної соціальної взаємодії можна назвати Анархістську комуну імені Рози Люксембург, яка була створена на території Вільного району і об'єднувала як селян, так і колишніх інтелігентів. «Ця комунa, – пише І. Кушніренко, – була прикладом того, як на практиці втілювалися принципи колективної праці та вільного розподілу продукції, де кожен працював на благо спільноти, а всі потреби задовольнялися з загальних ресурсів, що створювало атмосферу братерства та

---

¹⁰⁵ Аршинов П, История махновского движения (1918–1921); Махно Н.[И.] Воспоминания; [Кузьменко, Г. А.] Дневник Кузьменко Г.А., 19февраля 1920–28 марта 1920. М.: ТЕРРА; «Книжная лавка-РТР», 1996. С. 138

взаємодопомоги»¹⁰⁶. Це був не поодинокий випадок, а частина широкої мережі подібних комун, що формували економічну основу Вільного району.

На промислових підприємствах, хоч їх у Вільному районі було небагато, також впроваджувалися принципи робітничого самоврядування. Заводи та фабрики переходили під контроль робітничих колективів, які самостійно організовували виробництво та розподіл продукції. Це було спробою реалізувати ідею «фабрики – робітникам». Одним із таких підприємств був, наприклад, залізничний вузол у Гуляйполі, де робітники самостійно організували ремонт бронепоїздів та іншого військового обладнання для повстанської армії. Їхня ініціатива та самоорганізація були ключовими для підтримання боєздатності РПАУ. Тож, як зазначає І. Кушніренко, «робітники Гуляйпільського заводу сільськогосподарських машин, що також перебував під контролем робітничих колективів, виробляли та ремонтували техніку для потреб Вільного району, демонструючи ефективність бездержавного управління»¹⁰⁷.

Надзвичайно привабливою була і соціальна політика Вільного району, де були не тільки проголошені, але й реалізовані принципи свободи мисле та волевиявлення. Була проголошена повна свобода слова, друку, зборів і асоціацій, що різко контрастувало з більшовицькою цензурою та репресіями. Н. Махно сповідував штірнерівський принцип «вільного друку». Незважаючи на періодичну нестачу необхідного матеріалу (паперу), видавнича справа була на досить високому рівні. Українською та російською мовами виходила щоденна газета «Шлях до свободи», що була центральним органом штабу армії. Крім того, виходили у світ також анархо-комуністичні газети «Набат» (орган секретаріату анархістської конференції), «Вільний Бердянськ», «Вільний Мелітополь», «Вільне Гуляйполе», «Вільне Орехово», «Вільний Нікополь». Виходили друком і анархо-комуністичні листівки та звернення.

¹⁰⁶ Кушніренко І.К., «Нестор Махно: від анархізму до... республіки», Запоріжжя: Дніпровський металург, 2013 С. 183

¹⁰⁷ Кушніренко І.К., «Нестор Махно: від анархізму до... республіки», Запоріжжя: Дніпровський металург, 2013 С. 184

Погляд на те, що, згідно зі М. Штірнером, «друк... повинен стати моєю власністю». Н. Махно не поділяв. Його політична толерантність не знала меж. «Нестор Іванович Махно лояльно ставився до діяльності в повстанській армії і на території, яку вона контролювала, різних політичних партій і їх друкованих органів: «Народовластія» (орган правих есерів), «Звезды» (орган Катеринославського губкому більшовиків), «Знамя восстания» (орган лівих есерів), «Молот» тощо»¹⁰⁸. На жаль, не всі політичні сили достойно і з вдячністю користувалися наданими їм можливостями. Так, більшовицька «Звезда» не тільки критикувала ідеї анархо-комунізму, але й свідомо перекручувала соціальний склад і суть махновського руху. Проте, як зазначає П. Аршинов, «у Вільному районі ніхто не піддавався переслідуванням за свої політичні переконання, якщо вони не суперечили інтересам революції і не вели до насильства проти трудящих»¹⁰⁹. Це дозволяло вільно розвиватися різноманітним суспільним ініціативам та дискусіям, що було неможливо на територіях, контрольованих іншими сторонами конфлікту.

Особлива увага приділялася освіті та культурі. За провідний методичний орієнтир було обрано анархічну школу іспанського педагога-анархіста Ф. Феррера. Його концепція «раціонального виховання» була спрямована на всебічний розвиток дитини з урахуванням її інтересів та індивідуальних особливостей. Система освіти у Вільному районі була побудована на принципах свободи навчання. де діти, їх батьки та вчителі мали можливість обирати предмети та методи навчання. П. Аршинов згадує про створення «вільних шкіл», де «діти навчалися на основі вільного розвитку своїх здібностей, без будь-якого примусу та ідеологічного тиску, на відміну від державної освіти, де панували єдині програми та ідеологічна

¹⁰⁸ Кушніренко І.К., «Нестор Махно: від анархізму до... республіки», Запоріжжя: Дніпровський металург, 2013 (120)

¹⁰⁹ Аршинов П, История махновского движения (1918–1921); Махно Н.[И.] Воспоминания; [Кузьменко, Г. А.] Дневник Кузьменко Г.А., 19февраля 1920–28 марта 1920. М.: ТЕРРА; «Книжная лавка-РТР», 1996. С. 145.

цензура»¹¹⁰. Вчителі були вільні у виборі методик, а батьки – у виборі шкіл для своїх дітей. Зокрема, у розв’язанні мовного питання слово було не за махновською армією чи керівними органами, а за тими, хто навчається, і тими, хто навчає. Оголошений принцип був не декларативним. На прикладі збереження в навчальній програмі «Закону Божого» за бажанням батьків (і усупереч незадоволенню Н. Махна) можна сказати, що Вільний район був справді Вільним! Це був спроба створити освітню систему, яка б виховувала свободних, гармонійних і творчих особистостей. Крім того, проводилася активна робота з поширення письменності, грамотності та підвищення рівня освіти серед дорослого населення. Представники анархістської інтелігенції в спеціально організованих «народних» університетах читали лекції, що охоплювали різні галузі знань та культури. Наприклад, у Гуляйполі та інших великих населених пунктах Вільного району так звані викладачі-добровольці навчали дорослих та дітей, пропонуючи широкий спектр предметів, від історії до математики, без будь-яких обмежень чи ідеологічного контролю. Анархісти загалом і Н. Махно зокрема, вважали питання освіти і школи надзвичайно важливими не тільки в утилітарному розумінні, але й у питанні розвитку гармонійної людини нової формації.

Культурне життя також було спрямоване на самодіяльність та розвиток народних талантів. Створювалися театри, музичні колективи, які відображали життя та прагнення трудящих. Махновці підтримували розвиток української мови та культури, що було особливо важливим в умовах русифікації, яку проводили як білі, так і червоні. За згадками сучасників, «у Гуляйполі діяли самодіяльні театри, які ставили українські п’єси, а також музичні колективи, що виконували народні пісні, що сприяло збереженню національної ідентичності та культурному розвитку населення, яке

---

¹¹⁰ Аршинов П, История махновского движения (1918–1921); Махно Н.[И.] Воспоминания; [Кузьменко, Г. А.] Дневник Кузьменко Г.А., 19февраля 1920–28 марта 1920. М.: ТЕРРА; «Книжная лавка-РТР», 1996. С. 147.

століттями було позбавлене такої можливості»¹¹¹. У театрі ставили не тільки твори класичного українського репертуару, але й п'єси власного авторства. Так, один з гуляйпільських селян, що був у різні періоди учасником повстанськогоського руху, написав п'єсу «Життя махновців», присвячену подіям 1919 р. Цікаво, що з діяльністю махновського театру пов'язаний початок військового волонтерського руху в Україні. Оскільки кожна вистава або масове видовище завершувалися аукціоном, то будь-хто, навіть за незначну суму, міг придбати або фунт цукерок, або пляшку горілки чи ще якусь дрібничку. Фактично плата за покупку являла собою благодійне пожертвування. Виручені кошти витрачалися на користь поранених повстанців.

Одне з найважливіших досягнень Вільного району полягало у спробі реалізувати справжню рівність, свободу та права особистості, які були значно обмежені в державах, що боролися на території України. П. Аршинов особливо наголошує на відсутності поліцейського та бюрократичного апарату, характерного для будь-якої держави. «У Вільному районі, – пише він, – не було поліції, судів, тюрем у звичайному розумінні. Всі конфлікти вирішувалися товариськими судами, а злочинці перевиховувалися трудовою працею, а не ув'язненням»¹¹². Наприклад, відомі випадки, коли дрібні правопорушники, спіймані махновцями, не ув'язнювалися, а направлялися на громадські роботи – будівництво доріг або допомогу в сільськогосподарських роботах, що мало на меті їхню ресоціалізацію. Це був радикальний відхід від традиційної системи правосуддя, що ґрунтувався на вірі в людську природу та можливість перевиховання.

Найбільш показовим прикладом захисту прав людини було ставлення Вільного району до національних меншин, зокрема до євреїв. На відміну від

---

¹¹¹ Кушніренко І.К., «Нестор Махно: від анархізму до... республіки», Запоріжжя: Дніпровський металург, 2013 С. 187

¹¹² Аршинов П, История махновского движения (1918–1921); Махно Н.[И.] Воспоминания; [Кузьменко, Г. А.] Дневник Кузьменко Г.А., 19февраля 1920–28 марта 1920. М.: ТЕРРА; «Книжная лавка-РТР», 1996. С. 146.

білих, які організовували масові погроми, та навіть деяких більшовицьких загонів, що не завжди присікали антисемітизм, махновці рішуче виступали проти будь-яких проявів національної нетерпимості. П. Аршинов підкреслює, що «махновський рух був єдиним у світі, непричетним до жодних антиєврейських актів. Навпаки, – революційною рішучістю він завжди їх суворо переслідував»¹¹³. За наказом Махна, будь-які випадки антисемітизму каралися найсуворішим чином, аж до розстрілу, що свідчить про високий ступінь гуманізму та толерантності, які були притаманні ідеології Вільного району та його лідерам.

І. Кушніренко також зазначає, що «Махно, сам будучи людиною з народу, глибоко відчував страждання всіх пригноблених, незалежно від їхньої національності, і рішуче боровся проти будь-яких форм дискримінації»¹¹⁴. Це робить Вільний район унікальним явищем в контексті Громадянської війни, де національні та етнічні чистки були поширеним явищем.

На жаль, попри зусилля Махна та його соратників, «Вільний район» не зміг вистояти і був ліквідований. Причин цьому було декілька, і вони мали як внутрішній, так і зовнішній характер.

Головною причиною загибелі Вільного району була перманентна війна на декілька фронтів. Махновці перебували у воєнному протистоянні з численними противниками. Вони вели боротьбу проти:

– австро-німецьких окупантів та гетьманщини. На початковому етапі саме ця боротьба сформувала основу махновського руху.

---

¹¹³ Аршинов П, История махновского движения (1918–1921); Махно Н.[И.] Воспоминания; [Кузьменко, Г. А.] Дневник Кузьменко Г.А., 19февраля 1920–28 марта 1920. М.: ТЕРРА; «Книжная лавка-РТР», 1996. С. 257

¹¹⁴ Кушніренко І.К., «Нестор Махно: від анархізму до... республіки», Запоріжжя: Дніпровський металург, 2013 С. 195

– проти білогвардійців. Армія Махна відіграла ключову роль у розгромі військ А. Денікіна, зокрема в жовтні 1919 року, що суттєво змінило хід Громадянської війни. Однак, ця боротьба виснажувала сили махновців.

– проти більшовиків. Це було найфатальніше протистояння. Більшовики, хоча й двічі уклали угоди з Н. Махном (спочатку проти А. Денікіна, а потім проти П. Врангеля), ніколи не відмовлялися від ідеї ліквідації «Вільного району» як альтернативного центру влади. Для них анархістський експеримент був неприпустимим, оскільки підривав концепцію «диктатури пролетаріату» та централізованої держави. В. Кондрашин у статті «Махновщина» висвітлює непримиренну позицію більшовиків до анархізму, що є ключовим у розумінні кінця махновщини.

Після розгрому П. Врангеля 1920 р., коли спільний ворог зник, більшовики негайно розвернули свої сили проти махновців. Як пише Нестор Махно у своїх спогадах, більшовики «зраджували нас, щойно ми їм ставали непотрібними»¹¹⁵. Це була цілеспрямована військова кампанія на знищення.

Існували також суперечності та обмеження внутрішнього характеру.

Хоча Н. Махно прагнув до організації, умови постійної війни та партизанського способу життя призводили до певної хаотичності. Дисципліна в армії, хоч і була свідомою, нерідко порушувалася, особливо під впливом зовнішніх чинників.

Для будівництва повноцінного суспільства потрібні були не тільки військові, а й фахівці в галузі управління, економіки, освіти. Вільний район не мав достатньої кількості таких кадрів, що ускладнювало реалізацію амбітних проєктів.

Вільний район, будучи заблокованим з усіх боків, мав постійні проблеми з постачанням зброї, боєприпасів, медикаментів та продовольства.

---

¹¹⁵ Махно Нестор Воспоминания.. Книга 2–3. Под ударами контр-революции (апрель-июнь 1918 р.) Париж, 1936, С. 325

Це призводило до реквізицій, які, хоч і були вимушеними, викликали невдоволення у частини населення.

Історики, зокрема Шон Паттерсон зазначають, що махновський рух не мав історичної можливості завжди поставати в ідеальному світі, і на його рахунку були злочини, зокрема проти менонітських колоністів. Хоча такі випадки, можливо, були винятками, вони не сприяли зміцненню довіри до руху.¹¹⁶

Анархістські ідеали, що чудово виглядали на папері, виявилися складними для втілення в умовах війни та розрухи. Необхідність швидких рішень у військовий час часто суперечила принципам прямої демократії та вільної дискусії.

Отже, найфундаментальнішою причиною зникнення Вільного району була невідповідність ідеї бездержавного суспільства реаліям жорстокої громадянської війни. В умовах тотальної боротьби за виживання, де всі сторони вдавалися до жорстких методів, ідея ліквідації будь-якої влади здавалася утопічною. Держава, навіть авторитарна, виявлялася більш ефективною в плані мобілізації ресурсів, організації армії та управлінні територіями.

Анархізм Нестора Махна пройшов шлях від анархо-комуністичних ідей до розбудови Гуляйпільської республіки. Цей шлях свідчить про те, що навіть у самій махновщині простежувалася тенденція до формування певних квазідержавних структур, хоча й без офіційного визнання держави. Це внутрішнє протиріччя між анархістським постулатом заперечення держави та необхідністю якоїсь організації в умовах війни також ослаблювало Вільний район».

---

¹¹⁶ Паттерсон Шон «Махновський експеримент: анархістський проект в умовах хаосу» URL: <https://commons.com.ua/uk/mahnovskij-eksperiment/> дата звернення: (11.05.2025).

Зрештою, нерівні сили, підступність союзників та нездатність повною мірою втілити анархістські ідеали в умовах жорстокої реальності призвели до того, що наприкінці 1921 року Вільний район як цілісний суспільно-політичний феномен перестав існувати, а Нестор Махно був змушений емігрувати.

Уроки Вільного району для українського державотворення

Досвід «Вільного району», попри його трагічний кінець, містить глибокі уроки, актуальні для українського державотворення. Він показує, що ідеали свободи, самоврядування та соціальної справедливості були життєво важливими для українського народу ще на початку ХХ ст.

Феномен Вільного району є яскравим підтвердженням глибинного прагнення українців до самоорганізації та децентралізації влади. Це прагнення, що має історичне коріння, зокрема, в козацькій вольниці, про яку згадує у розвідці «Козацький чорний ангел»¹¹⁷ О. Добровольський, було не просто романтичним ідеалом, а практичним виразом бажання керувати своїм життям без диктату центру.

Уроки Махновщини нагадують, що сильна держава – це не обов'язково централізована держава, яка пригнічує ініціативу на місцях. Навпаки, ефективне державотворення можливе лише тоді, коли воно ґрунтується на активній участі громадян у місцевому самоврядуванні та поважає їхнє право на вільну самоорганізацію. Сучасна Україна, яка тяжіє до децентралізації, може черпати натхнення з цих історичних прагнень, уникаючи при цьому крайнощів анархії.

Історія Вільного району є гірким нагадуванням про небезпеки, що чатують на українську державність з боку зовнішніх сил, які прагнуть

¹¹⁷ Паттерсон Шон «Махновський експеримент: анархістський проект в умовах хаосу»

знищити будь-яку альтернативу їхньому пануванню. Досвід взаємин Н. Махна з більшовиками – яскравий приклад того, як тимчасові союзники можуть перетворитися на смертельних ворогів, щойно їхні інтереси перестають збігатися.

Це підкреслює критичну важливість для України вибудовувати свою зовнішню політику на принципах суверенності, не довіряючи повністю жодним зовнішнім гравцям, які можуть мати свої власні, приховані, імперіалістичні мотиви. Українське державотворення має бути готовим до будь-яких сценаріїв і завжди спиратися на власні сили.

Махновщина продемонструвала, що ідеалістичні концепції, такі як повна анархія, є надзвичайно складними для реалізації в умовах жорстокої боротьби за виживання. Попри благородні наміри, відсутність чітких, загально визнаних правил та структур може призвести до хаосу та слабкості перед обличчям організованого ворога.

Урок для українського державотворення полягає у необхідності знаходити прагматичний баланс між ідеалами свободи та самоврядування, з одного боку, та потребою у сильних, ефективних державних інститутах, здатних забезпечити безпеку, законність та порядок. Держава повинна бути інструментом для захисту громадян та їхніх свобод, а не джерелом гноблення. Це вимагає постійного пошуку оптимальних моделей управління, які б поєднували ефективність з демократичними принципами.

Розрізненість українських сил під час Української революції, відсутність єдиного національного центру та боротьба «всіх проти всіх» були фатальними. Махновщина, хоч і мала своїм корінням прагнення народу, зрештою, не змогла інтегруватися у загальнонаціональний рух за незалежність, що стало однією з причин її поразки.

Для сучасного українського державотворення це є найважливішим уроком: національна єдність та консолідація зусиль усіх патріотичних сил є

абсолютною необхідністю для успішного будівництва та захисту держави. Подолання внутрішніх розбіжностей та зосередження на спільних національних інтересах – це запорука успіху України.

Вільний район Нестора Махна – це одна з найяскравіших, але й найдраматичніших сторінок Української революції. Це був унікальний соціальний експеримент, спроба втілити анархістські ідеали у реальне життя, створивши суспільство без держави, засноване на самоврядуванні та вільній праці. Досягнення цього «району» – від організації ефективної армії до спроб соціально-економічних перетворень та розвитку освіти – свідчать про те, що ідея свободи та самоорганізації глибоко вкорінена в українській народній традиції.

Уроки «Вільного району» для сучасного українського державотворення є безцінними. Вони нагадують про необхідність поважати прагнення народу до самоорганізації та децентралізації, про небезпеки зовнішнього втручання та підступності «союзників», про важливість національної єдності та пошуку прагматичного балансу між ідеалами та вимогами реальності. Історія Махна та його «Вільного району» – це не просто архівний факт, а живе нагадування про ціну свободи та складність будівництва справді вільної та справедливої держави. Це історія, яка вчить нас не ідеалізувати минуле, але й не забувати про його глибинні уроки, що залишаються актуальними й сьогодні.

ВИСНОВКИ ДО II РОЗДІЛУ

Анархізм напочатку ХХ століття став помітною суспільно-політичною силою, що пройшла шлях від теоретичних доктрин до практичного втілення. Цей період відзначився розвитком анархо-синдикалізму, особливо у романських країнах, та активною діяльністю аргентинської організації ФОРА. В Україні анархістський рух утвердився у 1903–1904 роках, з поширенням груп анархістів-синдикалістів та анархо-комуністів. На українських землях анархістські ідеї знайшли благодатний ґрунт в селянському середовищі через необхідність розв’язання аграрного питання в ситуації несправедливого розподілу землі. Це відрізняло український анархізм від світового, який більше орієнтувався на робітників. Революція 1905–1907 років активізувала анархістські групи, а з початком Української революції 1917–1921 років рух отримав новий імпульс та розширив свою діяльність.

Центральною фігурою українського анархізму став Нестор Махно, який перетворив анархістські ідеї на унікальний феномен. Вільний район Нестора Махна – це одна з найяскравіших, але й найдраматичніших сторінок Української революції. Це був унікальний соціальний експеримент, спроба втілити анархістські ідеали у реальне життя, створивши суспільство без держави, засноване на самоврядуванні та вільній праці. Досягнення цього «району» свідчать про те, що ідея свободи та самоорганізації глибоко вкорінена в українській народній традиції. Урок здобутків і втрат Вільного району для українського державотворення полягає у необхідності знаходити прагматичний баланс між ідеалами свободи та самоврядування, з одного боку, та потребою у сильних, ефективних державних інститутах, здатних забезпечити безпеку, законність та порядок. Це вимагає постійного пошуку оптимальних моделей управління, які б поєднували ефективність і результативність з демократичними принципами.

ВИСНОВКИ

Дослідження феномена анархізму в українському контексті, зокрема через призму діяльності Нестора Махна та його руху, розкриває складний і багатогранний пласт української історії. Формування українського анархізму відбувалося у складному філософсько-історичному контексті, що включав як загальноєвропейські та світові тенденції ідейного впливу, так і специфічні національні особливості. Анархізм як соціально-політичне вчення заперечує позитивну роль держави та пропагує звільнення особистості від усіх форм влади. В Україні ці ідеї набули особливого забарвлення, передусім, через низку історичних умов. Українська ментальність, що характеризується прагненням до особистісної свободи, недовірою до централізованої влади та схильністю до самоорганізації, створювала сприятливий ґрунт для анархічних ідей, особливо серед селянства. Це відрізняло український анархізм від західноєвропейського, який часто орієнтувався на пролетаріат. Важливим чинником популярності анархістських ідей стало аграрне питання, оскільки в селянському середовищі вони трансформувалися в надію на справедливий розподіл землі. Таким чином, ідеологічні принципи українського анархізму розвивалися як симбіоз універсальних анархічних концепцій (безвладдя, самоврядування, федерація вільних громад) з конкретними соціально-економічними та ментальними реаліями України.

Діяльність Нестора Івановича Махна стала визначальною для ролі анархізму в історії українського суспільства, перетворивши його з абстрактної філософської концепції на реальний суспільно-політичний рух. Н. Махно, був не лише військовим лідером, але й практиком, який переосмислив інтелектуальну спадщину анархізму та зумів адаптувати і втілити анархістські ідеали в масштабах Вільного району, що не мало аналогів у світовій історії. Він показав, як анархічні принципи самоорганізації та вільного самоврядування можуть функціонувати в умовах збройного конфлікту та соціальних потрясінь. Створення Революційної

Повстанської Армії України (махновців), управління інформаційними ресурсами (видання власних газет) та розробка програмних документів свідчать про прагнення Н. Махна та його соратників до побудови бездержавного суспільства на основі анархістських засад. Їх діяльність підтвердила, що анархічні ідеї мали потужний мобілізуючий потенціал у народному середовищі.

Вільний район Н. Махна був унікальним соціальним експериментом, який став можливим завдяки поєднанню глибоко вкорінених народних прагнень до самоорганізації та свободи, активної діяльності анархістських груп і, звичайно, військово-політичного таланту самого Нестора Махна. Соціально-політичні механізми створення Махновської республіки базувалися на ідеях бездержавного суспільства, самоврядування трудящих, організації вільних рад та збройної самооборони селян. Здобутки Вільного району мали велике значення для вітчизняного державотворчого досвіду: організація ефективної армії, соціально-економічних перетворень (наприклад, розв'язання аграрного питання без націоналізації земельних ресурсів), а також розвиток культури і освіти. Проте, причини його зникнення були не менш вагомими. Основний чинник – це непереборний зовнішній тиск з боку ворожих сил, особливо більшовиків, які, незважаючи на періодичні союзи, розглядали махновський рух як загрозу своїй авторитарній владі. Внутрішні суперечності між ідеалами та суворими реаліями воєнного часу, що вимагали централізації та дисципліни, також сприяли його ослабленню. Махновський рух не витримав тиску з боку організованого державного апарату, який мав значні переваги у мобілізації ресурсів та управлінні. Трагізм втрат «Вільного району» полягає в тому, що це був крах спроби реалізації анархічних ідеалів у великих масштабах під тиском зовнішніх обставин, а не через внутрішню неспроможність.

Український анархізм посідає особливе місце в контексті загальноєвропейського та світового анархістського руху, оскільки він

продемонстрував унікальний приклад масштабної практичної реалізації анархічних ідей в умовах революції та громадянської війни. Тоді коли європейський та світовий анархізм часто зосереджувався на робітничому рухові або зводився до умоглядно-теоретичних міркувань, український анархізм, передусім завдяки Н. Махну, здобув значного поширення серед селянства. Він продемонстрував потенціал анархічних ідей для мобілізації широких народних мас у сільській місцевості та створення функціональних структур самоврядування і збройних сил. Це відрізняє український анархізм від інших національно-анархічних контекстів. Таким чином, український анархізм, втілений у Махновщині, є важливим кейсом для світового анархістського руху, демонструючи як можливості, так і виклики практичної реалізації анархістських ідеалів у неідеальних історичних умовах

Вплив анархістських ідей на суспільно-політичні процеси в Україні ХХ – початку ХХІ ст. є складним і неоднозначним. У першій половині ХХ ст, особливо в період Української революції, анархізм у формі махновського руху відіграв значну роль, активно формуючи повстанський рух і пропонуючи альтернативну модель суспільного устрою. У подальші періоди, зокрема за радянської доби, анархістські ідеї були жорстко придушені та дискредитовані офіційною пропагандою. Однак, наприкінці ХХ – напочатку ХХІ століття, з відновленням незалежності України та розвитком громадянського суспільства, спостерігається новий інтерес до ідей анархізму, зокрема в контексті пошуку шляхів формування справжнього місцевого самоврядування та подолання авторитарних тенденцій. Дослідники звертаються до досвіду анархізму як до одного з можливих шляхів розвитку громадських ініціатив та децентралізації влади. Таким чином, анархістські ідеї, незважаючи на поразку Махновщини, продовжують впливати на суспільно-політичну думку в Україні, нагадуючи про прагнення народу до свободи та самоорганізації.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Анархисты: Документы и материалы, 1883–1935 гг. В 2 т. Т. 1 / Шелохаев В. В. (отв. ред.); сост., автор предисл., введения и комм. В. В. Кривенький. Москва: РОССПЭН, 1998. 703 с.
2. Анархисты: Документы и материалы, 1883–1935 гг. В 2 т. Т. 2 / Шелохаев В. В. (отв. ред.); сост., автор предисл., введения и комм. В. В. Кривенький. Москва: РОССПЭН, 1999. 592 с.
3. Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. Київ: РВЦ «Проза», 1993. 592 с. 1
4. Веллер М. Нестор Махно. М.: АСТ. 2007
5. Газета «Голос махновца» (1, 15,) 21 листопада 1920 року, Харків
6. Доклад сотрудника «группы коммунистов особого назначения» А.Л. Куца о результатах своей поездки в Гуляй-Поле, о террористических действиях махновских банд в городах и селах Екатеринославской и Таврической губерний (18 червня 1919 р.).
7. Записки гуляйпільського анархіста Вольдемара Антоні / Упорядник В. Чоп. Старожитності Південної України. Вип. 15. Запоріжжя: Тандем–У, 2006. 136 .
8. Кинохроника «батько Махно и повстанцы в 1919 году» URL: <https://arzamas.academy/micro/chron/99>
9. Крестьянская революция в России 1902–1922. Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. Москва: Институт российской истории РАН, РОССПЭН, 2006. 944 с.
10. Кузьменко Г. Щоденник. Березіль. 1993. №3. С. 44-89.

11. Лист Н.І. Махна «Клеветникам» в газету «За свободу» (16 травня 1922 р.).
12. К Махно, Н.И. Воспоминания. Книга 1: Русская революция на Украине (От марта 1917 г. по апрель 1918 год). (Париж, 1929; перевидання, 1991).
13. Махно, Н.И. Воспоминания. Книга 2-3: Под ударами контр-революции (Апрель-Июнь 1918 г.). (Париж, 1936-1937; перевидання, 1991).
14. Махно Н. Махновщина и ее вчерашние союзники-большевики. Париж: Библиотека махновца, 1928. 62 с
15. Махно Н. На чужбине. Записки и статьи. 1923–1934 / Подборка и предисл. А. Скирда. Париж: Громада, 2004. 226 с.
16. Резолюція Третього з'їзду учасників махновського руху. 10 квітня 1919 р. (Гуляй-Поле, 10 квітня 1919 р.)
17. «Проект Декларації Революційної повстанської армії України», основного програмного документу Махновського руху в 1919-1921 рр. URL: <https://akrateia.info/uk/proekt-deklarats-revoliutsino-povstansko-arm-ukrani/>
18. Резолюція Третього з'їзду учасників махновського руху. 10 квітня 1919 р. (Гуляй-Поле, 10 квітня 1919 р.).
19. Шкуро, А.Г. Записки белого партизана. (Буенос-Айрес, 1961..
20. Чубенко А. От террористической группы к повстанческому отряду. Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы и документы. Київ: РИФ «Дзвін», 1991. С. 44-50.
21. Чубенко А. Убийство атамана Григорьева. Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы и документы. Київ: РИФ «Дзвін», 1991. С. 63-67.

ЛІТЕРАТУРА

22. Азаров В. Махновская контрразведка.
URL: https://demonjo.io.ua/s939080/mahnovskaya_kontrrazvedka (дата звернення: 17.08.2019).
23. Анархо-махновщина и советская власть... Запорожье: Поконкор 3, 1921. 20 с.
24. Андреев А. Р. Нестор Махно, анархист и вождь в воспоминаниях и документах. 2012. 226 с.
25. Андрухів І. О. Український анархізм: ідейні витoki та еволюція (друга половина XIX ст. – 1921 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Івано-Франківськ, 2000. 191 с.
26. Архірейський Д. В. Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918-1921 рр.: науково-популярне видання. К.: Темпора, 2015. 296 с.: іл.
27. Аршинов П. А. История махновского движения (1918–1921 гг.): с портретом Н. Махно и наглядной картой района и движения. Берлин: Изд. Группы русских анархистов в Германии, 1923. 258 с.
28. Аршинов П. А. История махновского движения (1918-1921). Запорожье, 1995.
29. Бакунін М. Кнута-германская империя и социальная революция //: Антология мировой философии в 4 т. М.: Мысль, 1972. т.4. С.348-364.
30. Бакунін М. Философия. Социология. Политика. М.: Правда, 1989. 623 с.
31. Бегей І. Анотація [щодо анархізму як українського національного явища]. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/1234> (дата звернення 12.05. 2025)
32. Бергман А. Н. Г. Чернышевский. М.: Молодая гвардия, 1988. 335 с.
33. Винниченко В. Відродження нації. Частина III. Київ; Відень, 1920/1990.

34. Волин В. Неизвестная революция (1917–1921). –М.: НПЦ «Праксис», 2005. 608 с.
35. Волковинський В.М. АНАРХІЗМ // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2003.С. 76.
36. Голованов В. Нестор Махно. М.: Молодая гвардия, 2013. 495 с.
37. Горев Б. Анархизм в России. От Бакунина до Махно. М.: Молодая Гвардия, 1930. 65 с.
38. Гусев Е. В. Махно: от «батьки» до атамана. Донецк: Альтапро, 2007. 320 с.
39. Демчук Р. В. Ментальність як ідентифікаційне поняття у матриці української культури
URL:https://library.nmu.org.ua/pdf/mentalnist_yak_identyfikatsiine_poniattia_u_matrytsi_ukrainskoi_kultury.pdf
40. Добровольський О. Козацький чорний ангел.
URL: <https://www.ar25.org/article/kozackyy-chornyuy-angel.html> (дата звернення 25.05. 2025)
41. Драгоманов М. Политические сочинения / М. П. Драгоманов ; под ред. И. М. Гревса, Б.
42. Доник А. И. Крестьянское восстание 1918–1921 гг. на Левобережной Украине: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Харьков, 1993. 238 с.
43. Дубовик А. Економіка Махновщини URL:
<https://akrateia.info/uk/ekonomka-makhnovshchini>
44. Дубовик А. Чорнозем. Махновщина як практичне втілення суспільно-політичного ідеалу українців URL:<https://drukarnia.com.ua/articles/chornozem->

makhnovshina-yak-praktichne-vtilennya-suspilno-politichnogo-ideal-u-ukrayinciv-74Ekl

45. Запорожець С. А. Анархізм як ідейно-політична течія: сутність, проблеми та тенденції розвитку: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Київ, 2012. 24 с.
46. Зеленцова С. М. Джерела з історії анархізму в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Луганськ: Луганський національний університет ім. Т. Шевченка, 2010. 107 с.
47. Зеленцова С. М. Источники по истории анархизма в Украине 1903–1914 гг. // Грани. 2007. № 5 (55). С. 16-19.
48. Зеленцова С. М. Циркуляры Департамента полиции, как источник по истории анархистского движения в Украине (1903-1914 гг.) // Исторические записки. Луганск, 2008. Вып. 18. С. 59-61.
49. Кандиба І. Махно. Документальна трилогія. – Львів: Ахілл, 2017. – 300 с.
50. Коваль В. М. Махно та його рух в Україні у 1917 – 1921 рр. (історіографія проблеми): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Дніпропетровськ, 2004. 237 с.
51. Коваль В. М. Новітні дослідження махновського руху (1991–2003 рр.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. Нікополь; Дніпропетровськ: Пороги, 2005. Вип. 2. С. 136–140.
52. Ковальов М.В. Історіографія теоретичних засад та суспільної практики махновського руху. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Мелітополь, Запоріжжя, 2021. 317 с.

53. Кондрашин В. В. Н. И. Махно и махновское движение на Украине: мифы и факты // Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований. 2011. № 1(3). С. 56–77.
54. Кравець М. М. Російський анархізм: історія, ідеологія, теорія: монографія. К.: Наук. думка, 2008. 488 с.
55. Кропоткин П. Хлеб и воля. М.: Правда, 1990. 368 с.
56. Кропоткін П. Анархия. М., Айрис-Пресс, 2002. 576 с.
57. Кубанин М. Махновщина: Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны. Л.: Прибой, 1927. 227 с.
58. Кушніренко І. К. Нестор Махно: від анархізму до... республіки. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2013. 230 с.
59. Кушніренко І. К., Жилінський В. І. Нестор Махно і повстанці. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2009. 356 с.
60. Ковалевський М. Анархісти // Енциклопедія українознавства. Словникова частина: Перевидання в Україні [за ред. В. Кубійовича]. Т. 1. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1993. С.
61. Лебеденко О. М. Анархізм в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 1996.
62. Лебедь Д.З. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины. Харьков: Всеукр. гос. изд-во, 1921. 54 с.
63. Лур'є С. Антифонт – творец древнейшей анархической системы. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009.
64. Назаров И. Ю. Идеология и политическая практика махновского движения: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2006. 191 с.

66. Новгородцев П. Новгородцев П.И. Об общественном идеале. М., Пресса, 1991. с.314-315.
67. Організаційна Платформа Всеобщего союза анархистов // Анархисты. Документы и материалы. 1883-1935 гг. Т. 2. 1917-1935 гг. М.: РОССПЭН, 1999. С. 471-494.
68. Платон. Держава. Харків: Фоліо, 1994. 384 с.
69. Платон. Государство. М.: Мысль, 1999. С. 79–421.
70. Проект декларации Революционной Повстанческой армии Украины (махновцев) // Анархисты. Документы и материалы. 1883-1935 гг. Т. 2. 1917-1935 гг. М.: РОССПЭН, 1999. С. 354-361.
71. Рахманінова М. Махновщина как эпистемологически значимый феномен. URL: <http://i.cult.gov.ua/journal/zhertvoprynesennya-revoluciyi-marhinalni-terorysty-pivdennoho-anarhizmu-pyatyric.html>(даиа звернення 10.05.2021).
73. Руднев В.В. Махновщина. - Харьков, 1928. - 102 с.
- В. Савченко В. Анархістський рух в Одесі (1903 – 1916 рр.): монографія /А.
- 74.Савченко. Одеса: Печатный дом, 2014. 306 с.
- 1929 рр: історичний аспект та політична практика / Наук. ред. О. П. Реєнт. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2017. 444 с.
75. Савченко В. А. Анархістський рух в Україні в 1903–1929 рр.: організаційні форми, комунікації і механізми функціонування. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). – Інститут історії України НАН України, Київ, 2017. 564 с.

76. Савченко В. Жертвопринесение революции. Маргинальные террористы «южного» анархизма: «Пятиричка террора» (1905-1909 гг.) в Украине [Електронний ресурс] / В. Савченко // Незалежний культурологічний часопис «І». URL: <http://i.cult.gov.ua/journal/zhertvoprynesennya-revolyciyi-marhinalni-terorysty-pivdennoho-anarhizmu-pyatyric.html>
77. Савченко В. «Проект «Україна». Махновська Трудова федерація (1917-192)» Харків: Фоліо, 2018. 298 с.
78. Ставропольский С. Анархизм в революциях: опыт России и Испании. Запорожье, 2005. 231 с.
79. Стегній П. Передумови, рушійні сили і характер селянського повстанського руху в УРСР у 1921 році // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, Диво, 2000. Вип. XII. С. 81-91.
80. Сухонос В. В. (мол.). Анархічна модель організації громадянського суспільства: політико-правові витоки і практика реалізації в Україні. Суми: ДВНЗ "Українська академія банківської справи Національного банку України".
81. Тепер И. (Гордеев). Махно. От «единого анархизма» к стопам румынского короля. Киев: Молодой рабочий, 1924. 121 с.
82. Тесля А. Тесля А. А. О понятии «федерализм» в социально-политических теориях М. А. Бакунина // Социологическое обозрение. 2015. Т. 14, № 3. С. 136-152.
83. Ударцев С. Власть и государство в теории анархизма в России. В кн.: Анархия и власть. Под ред. К.М. Андерсона. М.: Наука, 1992. с.55.
84. ЦДАВО України. Ф. 1824. Оп. 1. Д. 5. Л.1.

85. Хеффе О. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. М., Изд-во «Гнозис», 1994. С. 123.
86. Хевеші М. Анархизм и нигилизм как умонастроение. Социс, № 2, 1998. С.122.
87. Хоруцький А. Хоруцький А. Два Українські Анархісти: Михайло Драгоманов та Нестор Махно / квітень 2011 // <http://www.ditext.com>
88. Чоп В. М. Українське питання в ідеології махновського руху. Історичний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали науково-практичної конференції. (Запоріжжя – Гуляйполе, 12–13 листопада 1998 р.). Частина перша. Запоріжжя: Просвіта, 1998. С. 83–99.
89. Чоп В. Історія воєнно-воздушних сил махновського руху. URL: https://akrateia.info/istoriya_voenno-vozdushnyh_sil_mahnovskogo_dvizheniya/ (дата звернення (13.04.2025)).
90. Шкірчак С. І. Ідеологія анархізму в політичній думці України: в пошуках ідей для формування громадянського суспільства // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія: Політологія: наук. журн. 2010. Випуск 137. Том 149. С. 55-57.
91. Шон Паттерон Махновський експеримент: анархістський проект в умовах хаосу. URL: <https://commons.com.ua/uk/mahnovskij-eksperiment/> дата звернення: (11.05.2025).
92. Штирбул А. О. Махно, махновщина и Сибирь // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2009. Том XXVII. С. 133-146.

93. Штирнер М. Единственный и его собственность. Харьков: Основа, 1994. 560 с.
94. Шубін А. Анархистський соціальний експеримент. Україна і Іспанія. 1917-1939. М.: ІВІ РАН, 1998. 229 с.
95. Armstrong Mick. Nestor Makhno: the failure of anarchism. Marxist Left Review. A journal published by Socialist Alternative. Winter 2016. No.12.
96. Chopard Thomas. The ataman years. Politics, civil war, and peasant insurrections in Ukraine (1917–1923). 20 & 21. Revue d'histoire. 2019. Vol.141. Is.1. P. 55- 68.
97. Darch Colin. Nestor Makhno and Rural Anarchism in Ukraine, 1917–21. London: Pluto Press, 2020. 256 p.
98. Michael Malet «Nestor Makhno in the Russian Civil War» The London school of economics and political science, 1982. 232 p
99. Patterson Sean. Makhno and Memory: Anarchist and Mennonite Narratives of the Ukrainian Civil War, 1917–1921. Winnipeg: University of Manitoba Press, 2020. 216 p.
100. Przyborowski M., Wierzchoś D. Nestor Machno w Polsce. Poznań: Oficyna “Bractwa Trojka”, 2012. 274 s
101. Schnell Felix. “Tear Them Apart ... and be Done with It!” The Ataman Leadership of Nestor Makhno as a Culture of Violence. Ab Imperio. 2008. Vol.
102. Skirda Alexandre. Nestor Makhno – Anarchy's Cossack. The Struggle for Free Soviets in the Ukraine 1917–1921 / Translated from French by Paul Sharkey. Edinburgh, Oakland: AK Press, 2004. 428 p.
103. Wojna Romuald. W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918-1920. Warszawa: Wyd. Wiedza Powszechna, 1975. 326, [2] s. Напередодні 1917 р.

104. W. Thorpe. «The Workers Themselves». Revolutionary Syndicalism and International Labour, 1913–1923. Dordrecht/Boston/London/Amsterdam, 1989. P. XIII.

РЕЗЮМЕ

Кваліфікаційна робота бакалавра присвячена комплексному аналізу феномену українського анархізму в контексті світових суспільно-політичних процесів. У роботі досліджено становлення та розвиток анархістських ідей від їхніх філософських коренів до практичної реалізації в Україні, зокрема в період Української революції 1917-1921 років. Особливу увагу приділено Махновському руху як унікальному прояву українського анархізму, що мав значний вплив на політичну та соціальну динаміку регіону, відрізняючись від інших національно-анархічних контекстів через залучення широких народних мас та створення самоврядних структур. Проаналізовано ідейні засади анархізму, його трансформації в українському середовищі та вплив на суспільно-політичні процеси протягом ХХ – початку ХХІ століття. Дослідження охоплює як історіографічний огляд, так і інтерпретацію теоретичних положень анархізму у світовій та вітчизняній науково-політологічній традиції.

SUMMARY

The bachelor's qualification paper is dedicated to a comprehensive analysis of the phenomenon of Ukrainian anarchism within the context of global socio-political processes. The study investigates the formation and development of anarchist ideas from their philosophical roots to their practical implementation in Ukraine, particularly during the Ukrainian Revolution of 1917-1921. Special attention is given to the Makhnovshchina movement as a unique manifestation of Ukrainian anarchism, which significantly impacted the political and social dynamics of the region. This movement distinguished itself from other national-anarchist contexts by involving broad popular masses and creating self-governing structures. The paper analyzes the ideological foundations of anarchism, its transformations within the Ukrainian environment, and its influence on socio-political processes throughout the 20th and early 21st centuries. The research includes both a historiographical overview and an interpretation of the theoretical tenets of anarchism in global and domestic scientific and political science traditions.